

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Cəfərli Vüsal Vüqar oğlunun

“İqtisadiyyatın inkişafına qarşı yaradılan süni əngəllər və onların aradan qaldırılması metodları” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409 - Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə edilməsi

Elmi rəhbər:

i. f. d. Məmmədova S. K.

Magistr proqramının rəhbəri:

i. f. d., b/m. Şükürova A. S.

Biznesin idarə edilməsi kafedrasının müdiri:

i. f. d., dos. Əliyev M. Ə.

BAKİ - 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL I. KÖLGƏ İQTİSADİYYATININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	7
1.1. Kölgə iqtisadiyyatının mahiyyəti, məzmunu və onun nəzəri əsasları	7
1.2. İqtisadi inkişafa maneə olan amillər və onların təhlili.....	19
FƏSİL II. MÜASİR İQTİSADİ SİSTEMLƏRDƏ KÖLGƏ İQTİSADİYYATININ FƏALİYYƏTİNİN VƏZİYYƏTİ VƏ ONA QARŞI ALINAN TƏDBİRLƏR	31
2.1. Qlobal iqtisadi sistemdə kölgə iqtisadiyyatının kəmiyyət qiymətləndirilməsinin metodları.....	31
2.2. Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatının şaxələnməsinə yol açan səbəblər və bunun nəticələri	41
FƏSİL III. İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINA MANE OLAN ƏNGƏLLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI VƏ MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ YOLLARI	49
3.1. İqtisadi əngəllərin tənzimlənməsində dünya təcrübəsi	49
3.2. Qeyri formal iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi metodlarının və üsulların təkmilləşdirilməsi	57
NƏTİCƏ	75
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Kölgə iqtisadiyyatı dedikdə, iqtisadiyyatın dövlətdən və cəmiyyətdən gizlədilən hissəsi, eləcə də dövlətin nəzarət və uçot siyasətindən kənar qalan hissəsi başa düşülür. Deməli onda, kölgə iqtisadiyyatına gizli iqtisadiyyat kimi də baxmaq olar. Kölgə iqtisadiyyatı iqtisadiyyatda müşahidə olunmayan, eləcə də rəsmi qeydiyyatda düşməyən hissələri əhatə edir. Lakin bütünlükdə iqtisadiyyatı əhatə edə bilmir. Belə ki, iqtisadiyyatın elə sahələri mövcuddur ki, bu sahələr dövlətin nəzarətindən kənar qala bilmir.

Son illər ərzində iqtisadi artıma və onun struktura nəzər salsaq görürük ki, kölgə iqtisadiyyatı iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Kölgə iqtisadiyyatı qanunla qadağan olunmayan, lakin vergilər başda olmaq şərti ilə bəzi ödənişlərdən yayınmaq məqsədilə həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətidir. Qeyri-formal sektor vergidən yayınma hallarına görə işçiləri ilə əmək müqavilələrini bağlamayan və yaxud da işçilərin real əmək haqqlarını faktiki az göstərərək daha az vergi verməyə səy edən müəssisələr birliyidir. Bir sözlə real gəlirlərini və xərclərini gizlədərək daha az vergi ödəməyən müəssisələrin fəaliyyəti qeyri-formal sektorun özəyində durur. Belə müəssisələrə misal olaraq, öz tələbatlarını ödəmək məqsədilə fəaliyyət göstərən ev təsərrüfatları və eləcə də məşğulluğu qeyri-rəsmi olan müəssisələri, muzzlu işçi ilə işəgötürən arasında mövcud olan münasibətlərin sənədləşdirilmədiyi müəssisələri göstərmək olar. Qadağan olunmuş fəaliyyət dedikdə isə, qanunla qadağan olunmuş məhsulların istehsalı və satışı, habelə qaçaqmalçılıqla ölkəyə məhsulların gətirilməsi, onların realizə olunması və digər qanunla qadağan olunmuş fəaliyyət sahələri başa düşülür.

Bir çox yerlərdə dövlətlərin göstəriciləri bir-birindən səmərəli şəkildə fərqlənir. Afrika dövlətləri arasında kölgə iqtisadiyyatının miqyası üzrə Nigeriya ilə Misir fərqlənməkdədir (ÜDM-in təxminən 70%-i). Asiyada Tailandın kölgə iqtisadiyyatı onun ÜDM-nin 70%-i məbləğində qiymətləndirilir. Latın Amerikasında olan Boliviya da kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi təxminən bu səviyyədədir. Gəlirləri çox olan dövlətlər arasında Cənubi Koreya (ÜDM-in 28,8%-i) ilə Yunanıstan (ÜDM-

in 28,2%- i) qeyd edilə bilər. Gizli fəaliyyətin ən aşağı həddi Avstriya, Yaponiya ilə Şimal ölkələrindədir.

Kölgə iqtisadiyyatının yayılmasının səbəbləri kimi çox zaman iqtisadiyyatın ümumi durumu, əhalinin yaşayış səviyyəsi, dövlətin qoyduğu sərhədlər, eyni zamanda vergi yükünün ağırlığı, həmçinin işsizliyin miqyası qeyd edilir. Ayrı-ayrı dövlətlərdə kölgə iqtisadiyyatı ilə makroiqtisadi göstəricilərin müqayisəli təhlili bu dəlilləri yalnız qismən təsdiqləyir. Kölgə fəaliyyətinin yayılmasının iki əsas səbəbini fərqləndirmək olar:

- ✓ Kapitalın mahiyyəti;
- ✓ Dövlət hakimiyyətinin xarakteri.

Bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi mənfəət, daha dəqiq desək, mənfəət normasıdır. Mənfəət faydalılıq, yaxud gəlirlilik dərəcəsini ifadə edir. XIX əsrdə Britaniyanın “Quarterly Reviewer” jurnalı yazırdı: “Təbiət boşluqdan qorxduğu kimi, kapital da mənfəətin olmamasından, yaxud həddən artıq kiçik olmasından qorxur. Amma mənfəət kifayət qədər olduqda, kapital cürətlənir... 10% təmin edin, kapital hər cür istifadə olunmağa razılıq verəcəkdir, 20% onu canlandırır, 50% olduqda, başını sındırmağa hazırdır, 100% olduqda, o, bütün insani qanunları tapdalayır, 300%-də isə dar ağacından asılmaq qorxusu belə onu bütün cinayətlərə sövq edir.”

İqtisadiyyatın inkişafının qarşısını alan amillərin təhlili nəticəsində məlum olur ki, iqtisadi inkişaf prosesinin sürətli inkişafının qarşısında duran ən böyük əngəllərdən biri də korrupsiya ilə bağlıdır.

Korrupsiya- vəzifəli şəxsin öz statusundan, vəzifəsindən, işlədiyi orqanın səlahiyyətlərindən, habelə həmin bu vəzifə ilə səlahiyyətlərdən yaranan imkanlardan istifadə edərək qanunsuz şəkildə maddi və digər nemətlər, imtiyazlar və güzəştlər əldə etməyi və yaxud da fiziki və hüquqi şəxslər vasitəsilə maddi və digər nemətləri, imtiyazları və güzəştlərin təklif edilməsi, verilməsi və yaxud da vəd edilməsi yolu ilə vəzifəli şəxslərin ələ alınmasıdır.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, dissertasiya işinin mövzusu kifayət qədər aktualdır və bu sahənin tədqiq olunması kompleks yanaşma tələb edir.

Dissertasiya işinin metodu. Dissertasiya işinin yazılmağında analiz ilə sintez, həmçinin də induksiya ilə deduksiya üsullarından istifadə olunmuşdur. Odur ki, analiz üsulu kimi mövzu bütöv şəkildə götürülmüş və sonradan fəsillərə ayrılaraq ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Daha sonra isə sintez üsulu ilə həmin fəsillər iqtisadi sistemdə birləşdirilibdir. İnduksiya üsulu ilə dissertasiya işi barədə iqtisadi faktlar yığılmış, sistemləşdirilib və araşdırılıbdır. Sonra isə deduksiya üsulu ilə isə bu yığılmış faktlara əsaslanaraq nəzəri nəticələr, ümumi prinsiplər, bir sözlə desək, əməli fəaliyyət üzrə vacib olan önəmli tövsiyələr müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi iqtisadiyyatın inkişafına qarşı yaradılan süni əngəllər və onların aradan qaldırılması metodlarının tədqiq olunmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələr seçilmişdir:

- ✓ Kölgə iqtisadiyyatının mahiyyəti, məzmunu və onun nəzəri əsasları araşdırılır;
- ✓ İqtisadi inkişafa mane olan amillər və onların təhlili əhatəli şəkildə araşdırılır;
- ✓ Qlobal iqtisadi sistemdə kölgə iqtisadiyyatının yeri və rolu tədqiq olunur;
- ✓ Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatının şaxələnməsinə yol açan səbəblər və bunun nəticələri tədqiq olunur;
- ✓ İqtisadi əngəllərin tənzimlənməsində dünya təcrübəsi təhlil olunur;
- ✓ Qeyri formal iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi metodlarının və üsulların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri əhatəli şəkildə tədqiq edilir.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Dissertasiya işinin predmetinin əsasında iqtisadi inkişafın qarşısını kəsən süni əngəllərin tədqiq olunması dayanır. Dissertasiya işinin obyektinin əsasında iqtisadiyyatın inkişafı qarşı yaradılan süni əngəllərin aradan qaldırılması vasitələrinin əhatəli şəkildə tədqiq olunması dayanır.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasının əsasında gizli iqtisadiyyatının qarşısının alınmasına dair əsas qanunvericilik aktları, eləcə də bu sahəyə dair yerli, xarici və iqtisadi ədəbiyyatlar təşkil edir. Dissertasiya işinin yazılmasında internet informasiya ehtiyatlarının mövcud resurslarından da kifayət qədər istifadə edilmişdir.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi üç fəsildən, girişdən və nəticə ilə təkliflərdən təşkil olunmuşdur. Dissertasiya işinin sonunda tədqiqatın istinad edildiyi ədəbiyyat siyahısı təqdim edilmişdir.

FƏSİL I. KÖLGƏ İQTİSADİYYATININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Kölgə iqtisadiyyatının mahiyyəti, məzmunu və onun nəzəri əsasları

Kölgə iqtisadiyyatı dedikdə, iqtisadiyyatın dövlətdən və cəmiyyətdən gizlədilən hissəsi, eləcə də dövlətin nəzarət və uçot siyasətindən kənar qalan hissəsi başa düşülür. Deməli onda, kölgə iqtisadiyyatına gizli iqtisadiyyat kimi də baxmaq olar. Kölgə iqtisadiyyatı iqtisadiyyatda müşahidə olunmayan, eləcə də rəsmi qeydiyyatda düşməyən hissələri əhatə edir. Lakin bütünlükdə iqtisadiyyatı əhatə edə bilmir. Belə ki, iqtisadiyyatın elə sahələri mövcuddur ki, bu sahələr dövlətin nəzarətindən kənar qala bilmir. [5, səh.253]

Son illər ərzində iqtisadi artıma və onun struktura nəzər salsaq görərik ki, kölgə iqtisadiyyatı iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Geniş mənada kölgə iqtisadiyyatı bir-birindən aslı və qarşılıqlı surətdə bağlı olan üç əsas anlayışı özündə ehtiva edir. Sözügedən həmin anlayışlar aşağıdakılardan ibarətdir: [5, səh.254]

- ✓ Gizli və yaxud kölgə
- ✓ Qeyri-formal və ya qeyri-rəsmi
- ✓ Qadağan olunmuş fəaliyyət.

Kölgə iqtisadiyyatı qanunla qadağan olunmayan, lakin vergilər başda olmaq şərtilə bəzi ödənişlərdən yayınmaq məqsədilə həyata keçirilən sahibkarlıq fəaliyyətidir. Qeyri-formal sektor vergidən yayınma hallarına görə işçiləri ilə əmək müqavilələrini bağlamayan və yaxud da işçilərin real əmək haqqlarını faktiki az göstərərək daha az vergi verməyə səy edən müəssisələr birliyidir. Bir sözlə real gəlirlərini və xərclərini gizlədərək daha az vergi ödəməyən müəssisələrin fəaliyyəti qeyri-formal sektorun özəyində durur. Belə müəssisələrə misal olaraq, öz tələbatlarını ödəmək məqsədilə fəaliyyət göstərən ev təsərrüfatları və eləcə də məşğulluğu qeyri-rəsmi olan müəssisələri, muzzdlu işçi ilə işgötürən arasında mövcud olan münasibətlərin sənədləşdirilmədiyi müəssisələri göstərmək olar.

Kölgə iqtisadiyyatı dünya ölkələri arasında bərabər səviyyədə təzahür etməmişdir. Belə ki, kölgə iqtisadiyyatının ən yüksək səviyyəsi periferiya ölkələrində müşahidə olunmaqdadır və bu ölkələrin ÜDM-nin 35%-nə və əmək qabiliyyəti olan və yaxud da işləyən əhalinin 30%-nə qədərini əhatə edir. Aşağıdakı cədvəldə kölgə iqtisadiyyatının hakim olduğu ölkələrin siyahısı və bu ölkələrdə kölgə iqtisadiyyatının həcmi və səviyyəsi qeyd olunmuşdur:[6]

Cədvəl 1.1

Dünya iqtisadiyyatında kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi. ÜDM-da payı.

Region	2012	2016
Dünya	35.9	37.4
İnkişaf etmiş ölkələr	15.4	14.7
Mərkəzi və Şərqi Avropa	41.9	43.6
Asiya	32.5	34.7
Afrika	44.8	46.4
Mərkəzi və Cənubi Amerika	44.7	47.8

Mənbə: Schneider F. Shadow Economics and Corruption. All Over the World: What Do We Really Know? IZD. DP. №2315. September 2006.

Yuxarıdakı cədvəldə 2012-2016-cı illər ərzində dünya ölkələrində kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi və ÜDM-də payı əks olunmuşdur. Cədvələ diqqət yetirsək, görürük ki, 2012-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə dünya ölkələrinin ÜDM-da kölgə iqtisadiyyatını payında artım müşahidə olunmaqdadır. Ayrı-ayrı regionlarda isə kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsində fərqli irəliləyiş və azalma müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, cədvəl 1-dən də məlum olur ki, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında illər keçdikcə kölgə iqtisadiyyatının həcmi azalmağa doğru gedir. Bu isə həmin ölkələrin iqtisadiyyatının daha da güclənməsinə səbəb olan əsas amillərdən biridir. Cədvəl 1-də aparılan müqayisə nəticəsində məlum olur ki, kölgə iqtisadiyyatının durmadan artdığı ölkələrin böyük əksəriyyəti Asiya və Afrika qitəsində yerləşməkdədir. Belə ki,

sözügedən qitələrin iqtisadi baxımdan zəif inkişaf etmiş ölkələrində kölgə iqtisadiyyatı hökmran rola malikdir. Bu isə. Həmin ölkələrin ağır vergi siyasəti ilə əlaqələndirilir. Belə ki. vergi dərəcələrinin yüksək olması səbəbindən sahibkarlar öz real gəlirlərini fakt üzrə göstərməyərək vergidən yayınmağa cəhd edirlər ki. bunun da məntiqi nəticəsi olaraq kölgə iqtisadiyyatının sürətli inkişafı baş vermiş olur.

Bir çox ölkələrin göstəriciləri bir-birindən səmərəli şəkildə fərqlənir. Afrika dövlətləri arasında kölgə iqtisadiyyatının miqyası üzrə Nigeriya ilə Misir fərqlənir (ÜDM-in təxminən 70%-i). Asiyada Tailandın kölgə iqtisadiyyatı onun ÜDM-nin 70%-i dərəcəsində qiymətləndirilir. Latın Amerikasında olan Boliviya da kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi təxminən bu həddədir. Gəlirləri çox olan dövlətlər arasında Cənubi Koreya (ÜDM-in 28,8%-i) ilə Yunanıstan (ÜDM-in 28,2%- i) qeyd edilə bilər. Gizli fəaliyyətin ən aşağı həddi Avstriya, Yaponiya ilə Şimal dövlətlərindədir.

Kölgə iqtisadiyyatının yayılmasının səbəbləri kimi çox zaman iqtisadiyyatın ümumi durumu, əhəlinin yaşayış səviyyəsi, dövlətin qoymuş olduğu məhdudiyyətlər, eyni zamanda vergi yükünün ağırlığı, eləcə də işsizliyin miqyası göstərilməkdədir. Müxtəlif ölkələrdə kölgə iqtisadiyyatı ilə makroiqtisadi göstəricilərin müqayisəli təhlili həmin dəlilləri təkcə qismən təsdiqləyir. Kölgə fəaliyyətinin yayılmasının iki mühim səbəbini ayırmaq olar:

- ✓ Kapitalın mahiyyəti;
- ✓ Dövlət hakimiyyətinin xarakteri.

Bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi mənfəət, lap dəqiq desək, mənfəət normasıdır. Mənfəət faydalılıq, və ya gəlirlilik dərəcəsini ifadə etməkdədir. XIX əsrdə Britaniyanın “Quarterly Reviewer” jurnalında qeyd edilib ki: “Təbiət boşluqdan qorxdığı kimi, kapital da mənfəətin olmamağından, və ya həddən çox kiçik olmağından qorxur. Ancaq mənfəət lazımı qədər olduqda, kapital cürətlənir... 10% təmin edin, kapital hər cür istifadə edilməyə razılıq verəcəkdir, 20% onu canlandırır, 50% olanda, başını sındırmağa hazırdır, 100% olanda, o, bütün insani qanunları tapdalayır, 300%-də isə dar ağacından asılma qorxusu da onu bütün cinayətlərə sövq etməkdədir.”

Hakimiyyətin xarakteri hakimiyyət başında olan siyasi qüvvələr, onların hansı sinfin, vətəndaş qruplarının maraqlarını ifadə etməyi ilə müəyyən edilir. Dövlət orqanlarının vətəndaşların əksər təbəqələrinin mənafeələrini güdməyi, cinayətkarlıq ilə qeyri-rəsmi fəaliyyətin məhdudlaşdırılmağı siyasətinin yeridildiyi dövlətlərdə kölgə iqtisadiyyatı ən aşağı həddədir. Cəmiyyətində konkret ziddiyyətlərin hökm etdiyi, hökumətin fəaliyyətinin bəzi dairələrin maraqlarına xidmət edilməsinə yönəldiyi dövlətlərdə isə kölgə iqtisadiyyatı ilə rüşvətxorluq üçün zəmin yaradılır. Əsasən, kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi çox olan dövlətlərdə geniş şəkildə rüşvətxorluq müşahidə edilir.

Yuxarıda da bildirdiyimiz etdiyimiz kimi, kölgə iqtisadiyyatı dövlətdən və cəmiyyətdən gizlədilən iqtisadiyyat olduğundan ikinci adı “gizli” iqtisadiyyat hesab olunur. Gizli iqtisadiyyatın yaranmasının əsas səbəbi kimi vergidən yayınma halları göstərilir.

Kölgə fəaliyyətinin yayılmağı vəsaitləri rəsmi sahibkarlıqdan yayındırmaqdadır, bu isə, qanuni iqtisadi fəaliyyətin fəaliyyətinə neqativ təsir edir. Kölgə iqtisadiyyatında həyata keçirilən əməliyyatlar dövlət sektorunda gəlirlərin azalmasına və beləliklə də, ictimai xidmətlərin, idarəçiliyin keyfiyyətinin aşağı düşməyinə səbəb yaradır, infrastruktur sahələrinə, işçi qüvvəsinin hazırlanmağına investisiyaların ixtisar edilməsi sayəsində dövlətin iqtisadi inkişafa dəstəyini zəiflətməkdədir.

Kölgə fəaliyyəti bazar agentlərinin hazırki qaydalara riayət ediləcəyinə inamını sarsıdaraq milli iqtisadiyyatlara valyuta daxilolmalarının məbləğini azaltmaqdadır. Bütövlükdə, gizli iqtisadiyyat milli təsərrüfat sistemləri ilə dünya iqtisadiyyatında nisbətləri və iqtisadi sabitliyi pozur.

Kölgə iqtisadiyyatının həcmninin kəskin çoxalması və vüsət almağı inkişaf etmiş dövlətləri bu neqativ təzahürlə mübarizə proseslərini beynəlxalq şəkildə gerçəkləşdirməyə vadar edibdir.

Müasir gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsi gizli iqtisadiyyat məsələsinin ayrı-ayrı aspektlərilə əlaqəli bir-birindən ciddi dərəcədə fərqlənən çoxsaylı yanaşmaları

özündə birləşdirir. Araşdırmalardan aydın olur ki, mövcud fikir fərqliliyinin təməlinə məhz həmin fenomenin mahiyyəti ilə iqtisadiyyatdakı rolunun aşkar olunmasıyla əlaqəli ortaya çıxmış fərqli baxışlar dayanmaqdadır.

Odur ki, tədqiqatçıların gizli iqtisadiyyat məvhumuna verdiyi tərifdən aslı gələrək, onun kəmiyyət dəyərləndirilməsi, səbəbləri, təsirləri ilə onunla mübarizə üsulları barədə irəli sürdüyü idəyaları də müxtəlifdir. Bu cəhətdən müasir gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsində gizli iqtisadiyyat məvhumu və onun mahiyyətinin şərh olunmasına ayrıca önəm verir.

Gizli iqtisadiyyat məvhumunun gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsi cəhətdən bu qədər prinsipial əhəmiyyət kəsb etməsi, təbii olaraq bu yöndə vahid yanaşmanın formalaşdırılmağı ilə əlaqəli elmi araşdırmaları da önəmli edir. Hazırki ədəbiyyatlarda həmin istiqamətdəki araşdırmalara çox təsadüf olunmasa belə, 1980-cı illərdən başlayaraq bir sıra təşəbbüslərin meydana gəldiyini qeyd etmək olar. Gizli iqtisadiyyat məvhumuna tək bir yanaşmanın milli gəlir statistikasına ya da Milli Hesablar Sistemi Konvensiyasına ətrafında formalaşdırılmağını nəzərdə tutmuş və makroiqtisadi yanaşma deyə biləcəyimiz həmin təşəbbüslər, indi bu yöndəki ədəbiyyatlarda geniş olaraq yayılmağa başlamışdır.

Bu paraqrafda gizli iqtisadiyyat məvhumuna vahid yanaşmanın formalaşdırılmağı məsələsi bütün aspektləri ilə birgə tədqiq edilməyə çalışılır və hazırki makroiqtisadi yanaşma nəzdində gizli iqtisadiyyat məvhumunun sistemli olaraq təqdim edilməsinə və konkretləşdirilməsinə cəhd olunur. Bunun üçün, ilk olaraq gizli iqtisadiyyatla əlaqəli var olan terminoloji qarışıqlığa izaq gətiriləcək, sonra isə makroiqtisadi yanaşma ətrafında gizli iqtisadiyyatın strukturu ilə iqtisadiyyatdakı rolu konkretləşdiriləcək, gizli iqtisadiyyat-hökumət sektoru, gizli iqtisadiyyat-sosial iqtisadiyyat, gizli iqtisadiyyat-xarici səmərələr, gizli iqtisadiyyat-vergidən qaçma, gizli iqtisadiyyat-korrupsiya ilə rüşvət və ya gizli iqtisadiyyat-çirkli pul və həmçinin yuyulmağı və gizli iqtisadiyyat-gizli məşğulluq bağılılığı təqdim olunacaq və sonda, dövlət siyasəti yönümündən gizli iqtisadiyyat məvhumunun çərçivəsi aşkar ediləcəkdir.

Gizli iqtisadiyyatla əlaqəli mövcud ədəbiyyatların araşdırılmağı zamanı qarşıya çıxmış ilk çətinlik bu məvhumu ifadə etmək məqsədilə işlədilən terminlərlə əlaqəlidir. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində həyata keçirilən təqribən 100-dən artıq tədqiqatın təhlili nəzdində söyləyə bilərik ki, var olan ədəbiyyatlarda həmin fenomeni ifadə etmək üçün işlədilən 30-a qədər termin vardır ki, bunlardan da ən çox yayılanları naməlum (hidden), kölgə (shadow) və ya qeyri-rəsmi (unofficial), qeyri-formal (informal) həmçinin qara (black), yeraltı (underground), leqalsız (illegal), nağd pul (cash) bununla yanaşı müşahidə olunmayan (non-observed), müntəzəm olmayan (irregular), bəyan olunmayan (unreported), paralel (parallel) və hətta uçotdankənar (unregistered), boz (grey), qeyd edilməyən (unrecorded), ikinci (second) və ay marjinal (marginal), alaqaranlıq (twilight), görünməyən (invisible), ay işığı (moonlight) və vergiləndirilməsi mümkün olmayan (untaxed) iqtisadiyyat terminləridir.

“Gizli iqtisadiyyat” məfhumuna vahid yanaşmanın formalaşdırılmağı ilə əlaqəli axtarışlar birinci özülləri 1980-ci illərdə ortaya çıxmış və BMT-nin 1993-cü il MHS Konvensiyasının qəbul olunmasından sonra lap da çox yayılmağa başlamış makroiqtisadi yanaşma ilə müasir keyfiyyət mərhələsinə daxil olubdur. Hazırda iqtisadi ədəbiyyatlarda ən çox yayılmış yanaşma hesab edilən makroiqtisadi yanaşma, gizli iqtisadiyyat məfhumuna milli gəlir statistikasına, bir sözlə ÜDM hesablamaları ətrafında tərifin verilməyinə çalışsa bilirkə, bu da 2002-ci ildə BMT, BVF, BƏT və İƏİT ilə MDB STAT tərəfindən nəşr olunan “Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməyi: Bələdçi kitab”da (“Mavi Kitab”) qeyd edilən müvafiq məvhum ilə yanaşmalara əsaslanmaqdadır.

Məsələnin yuxarıdakı aspektinə toxunmuş Türkiyəli professor Güneri Akalın söyləmişdir ki, gizli iqtisadiyyat məfhumu ilə əlaqəli yaranan fikir ayrılıqlarının nəzdində onun makroiqtisadi kateqoriya olmağının unudulmağı dayanır.

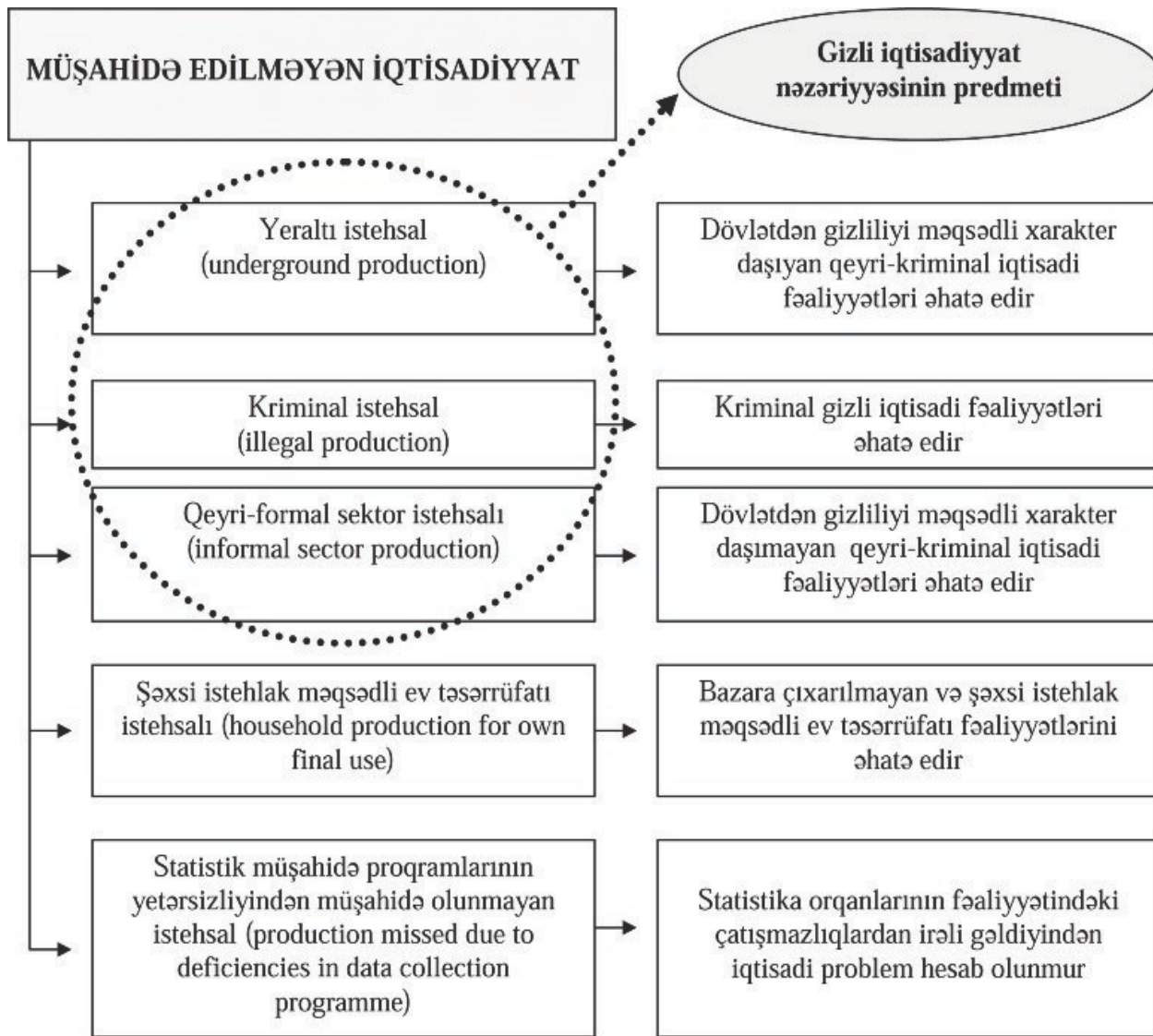
Gizli iqtisadiyyatın makroiqtisadi məvhum kimi ortaya atılmağının səbəbinə toxunan başqa bir tədqiqatçı Adem Kalça isə söyləmişdir: “...İqtisadçılar 1930-cu illər sonrası inflyasiyanı, işsizliyi, maliyyə məsələlərini makroiqtisadi üsullarla həll

etməyə çalışmalarına rəğmən, indiki dövrdə eyni məsələləri yenə də eyni üsullarla həll etməkdə xeyli çətinliklərlə qarşılaşırlar. İqtisadçılar bu müvəffəqiyyətsizliyin səbəblərini anlatmağa çalışdıqları yeni yanaşma ilə tezislər önə sürmüşlər ki, bunların da ən mühümi gizli iqtisadiyyatdır. Beləliklə də makroiqtisadiyyat özünə başqa bir çıxış yolu tapmış və onun arxasınca gizli iqtisadiyyatı tədqiq etmək və proqnozlaşdırmaq üzrə yeni üsul ilə metodlar formalaşdırılıb. İndi makroiqtisadi təhlillər gizli iqtisadiyyata əsasən daha da dərinlik ilə zənginlik əldə etmişdir” [17, səh.52]

“Mavi Kitab”da önə sürülən ən önəmli məvhum iqtisadiyyatın faktiki qeydə alınmış hissəsindən (rəsmindən) başqa qalan, milli statistika xidmətlərinin qeydə alaraq çətinlik çəkdikləri (“mürəkkəb sahələr” - problem areas) iqtisadi fəaliyyətlərin hamısını özündə cəmləşdirən “müşahidə olunmayan iqtisadiyyat” (non-observed economy) anlayışıdır. İndiki Konvensiya və BƏT-in qeyri-formal iqtisadi sektorla əlaqəli irəli sürdüyü məvhumların bir növ toplusu olan “müşahidə olunmayan iqtisadiyyat” anlayışının hansı işləri nəzərdə tutduğu Sxem 1-də qeyd edilmişdir. Burada diqqət olunması mühüm olan məsələlərdən biri, Konvensiyaya əsasən qeyd edilmiş və ya rəsmi iqtisadiyyatdan başqa qalan bütün həmin iqtisadi fəaliyyətlərin heç biridə də hamısının ÜDM hesablamalarına daxil oluna bilməməsidir. [18, səh.12-13]

Sxem 1.1

MHS-də “müşahidə olunmayan iqtisadiyyat” məvhumu ilə gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin predmeti (m, s)

Mənbə: Özsoylu A. F. “Türkiyə’de Kayıt Dışı Ekonomi. İstanbul: Bağlam Yayınları”.1996

Odur ki, Konvensiya “istehsal sərhəddi” (production boundary) məvhumu önə sürür ki, həmin məvhuma əsasən də ÜDM hesablamaları təkə sözügedən “sərhəd” daxilində qalan iqtisadi fəaliyyətləri əhatə etmək məcburiyyətindədir. İqtisadi fəaliyyətin “istehsal sərhəddi”nə daxil olunmasının isə fəaliyyətin sayəsində əlavə

dəyərin yaranmağı və fəaliyyətin bazar buraxılışı olmağı kimi iki mühüm kriteriyası qəbul olunmuşdur.

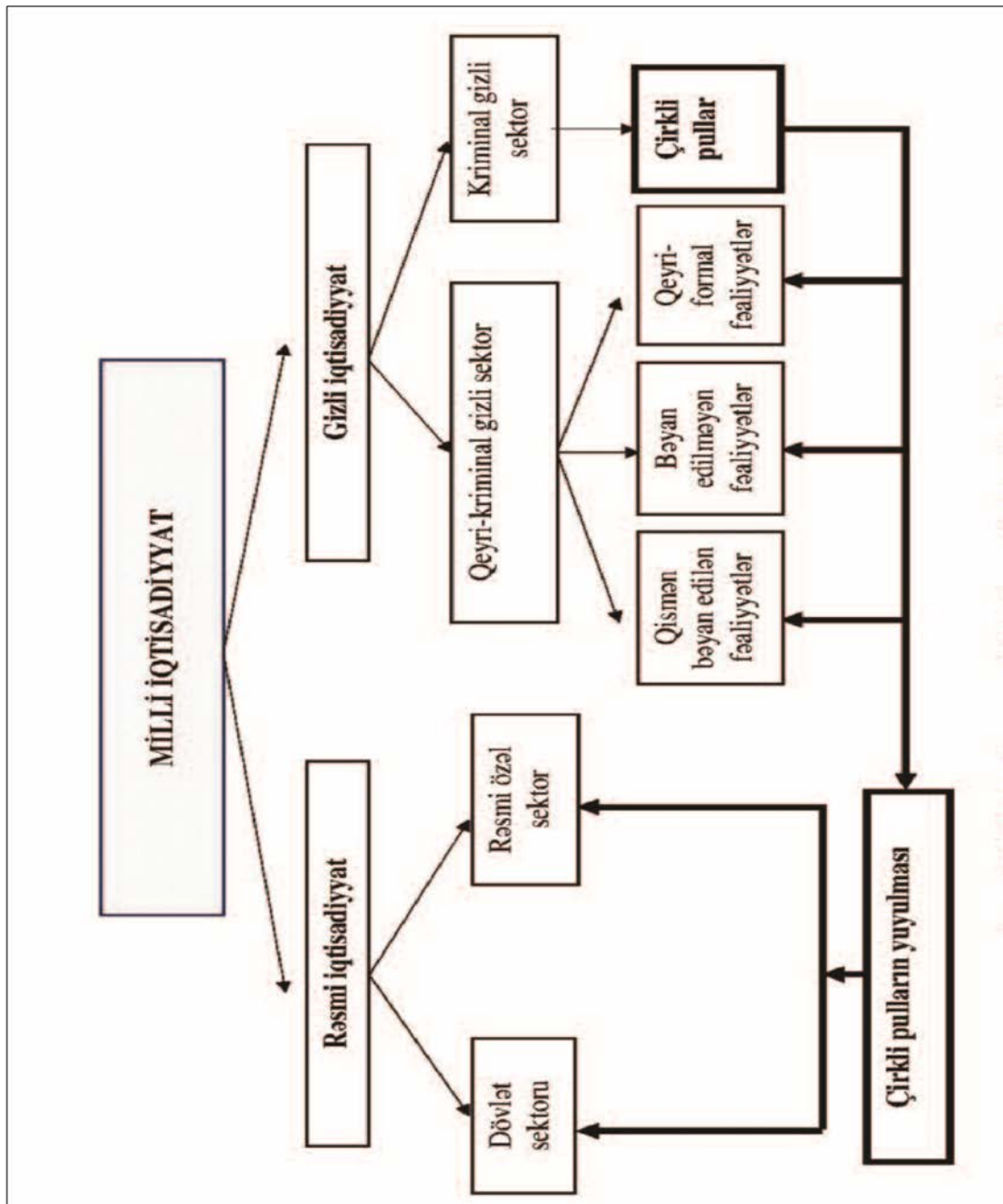
Yuxarıdakı şərtlər daxilində Sxem 1-də qeyd edilən fəaliyyətlərə nəzər yetirdikdə görürük ki, təkcə şəxsi istehlak üzrə ev təsərrüfatı istehsalı üzrə bazar buraxılışı olmadığından “istehsal sərhəddi”nə daxil deyildir və ona görə də ÜDM-in hesablamalarında da nəzərdə tutulmur.

Gizli iqtisadiyyat məvhumuna makroiqtisadi tərəfdən baxdıqda ÜDM hesablamalarına daxil olmalı olduğu vaxt, ayrı-ayrı səbəblərdən faktiki olaraq qeyd edilməmiş iqtisadi fəaliyyətləri əhatələdiyindən, Sxem 1-də qeyd edilən yeraltı istehsal (underground production) və həmçinin kriminal istehsal (illegal production) ilə qeyri-formal sektor istehsalı (informal sector production) da ədəbiyyatlarda gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin predmetinə çevrilibdir. Orada şəxsi istehlak üçün ev təsərrüfatı istehsalına ÜDM hesablamalarında nəzər yetirilmədiyi üçün, heyni zamanda da statistik müşahidə proqramlarının azlığından müşahidə olunmayan istehsal subyektiv məsələ olaraq iqtisadi problem hesab edilmədiyindən gizli iqtisadiyyat məvhumuna daxil olunmur.

Aydın olduğu kimi makroiqtisadi yanaşmada hər hansı iqtisadi fəaliyyətin gizli iqtisadiyyata məxsus olunması üçün o, sonunda əlavə dəyərin qurulduğu məhsuldar fəaliyyət olması, bazar buraxılışı olması ilə statistika xidməti tərəfindən qeyd edilə bilməmə kimi hər üç kriteriyanı cavablandırmalıdır.[7, səh.28-29]

Gizli iqtisadiyyatın həmin sektorunu MHS Konvensiyasında qeyd edilən yeraltı istehsal (underground production) ilə qeyri-formal sektor istehsalından (informal sector production) təşkil olunmuş iqtisadi fəaliyyətlərin məcmusu olaraq ifadə etmək olar. Yeraltı istehsal qanunvericiliklə həmin sahədə fəaliyyət göstərilməyi qadağan olunmayan, ancaq fəaliyyət subyektinin müəyyən qanuni öhdəlikləri (vergi ilə başqa sosial ödəmələri etmək, əmək şəraiti, təhlükəsizlik ilə ekoloji standartlara əməl etmək və.s) icra etməkdən boyun qaçırmaq üçün, bəzi dövlət orqanlarından tamamilən və ya az da olsa gizlətdiyi iqtisadi fəaliyyətlərdən təşkil olunmuşdur. [7, səh.29].Belə ki, burada gizlilik subyektin tamamilən dövlət qeydiyyatından qıraqda fəaliyyət

göstərməyi və ölkə qeydiyyatında olan subyektin işinin bir hissəsini qeydiyyatdan yayındırmağı kimi iki formada olması mümkündür. Bu səbəbdən də Sxem 2-də həmin fəaliyyət formalarından ilki bəyan olunmayan iqtisadi fəaliyyətlər, ikincisini isə az da olsa bəyan olunan iqtisadi fəaliyyətlər olaraq ifadə edirik.

Sxem 2. Gizli iqtisadiyyat və çirkli pulların milli iqtisadiyyatdakı yeri

Qeyd: Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Mənbə: Krakowski M. "Determinants of the Informal Economy: The Importance of Regional Factors. Hamburg Institute of International Economics", Discussion Paper No.313, March. 2005

Hökumət sektorunda gizli iqtisadi fəaliyyətlərin varlığı ilə bunların gizli iqtisadiyyat məvhumuna daxil olunmasıyla əlaqəli ədəbiyyatlarda ayrı-ayrı yanaşmalar vardır. Adətən sovet məkanında gizli iqtisadiyyatları tədqiq etmiş mütəxəssislər vasitəsilə həmin dövlətlərdə dövlət bölməsində müxtəlif məmurların mənafeləri istiqamətində gizli istehsalın varlığı, beləki, mövcud istehsalın əsas bir hissəsinin müəssisə işçiləri vasitəsilə oğurlanaraq gizli olaraq bazara çıxarıldığı qeyd edilir.

Bəzən iqtisadiyyatında üçüncü sektoru olaraq ifadə edilən, ehtiyacların kooperativlər, QHT-lər, xeyriyyə qurumları, yaxın əqraba ilə icmalar tərəfindən qarşılıqlı olaraq yardımlaşaraq ödəniləyi sosial iqtisadiyyatla yanaşı qeyri-bazar buraxılışı əmtəə ilə xidmət istehsalından təşkil edildiyi üçün MHS Konvensiyasında “istehsal sərhədi”nə daxil olunmamışdır. Bu cəhətdən makroiqtisadi baxımdan gizli iqtisadiyyat anlayışına da aid edilmir.[7, səh.32]

Gizli iqtisadiyyatla vergidən boyun qaçırma (tax evasion) bir-birilə sıx əlaqəli olsa belə, əslində ayrı-ayrı fenomenlərdir . İlk növbədə gizli iqtisadiyyatın fəaliyyət qrupları yönümdən yanaşsaq, bəyan olunmayan, qismən bəyan olunan fəaliyyət qrupları vergidən boyun qaçıran fəaliyyətlər olsa belə, qeyri-formal fəaliyyətlər üzrə bunu demək qeyri-mümkündür. Eyni zamanda baxmayaraq ki, bir çox dövlətlərdə gizli iqtisadiyyatda qeyri-kriminal sektor müsadirə edildiyi zaman vergiyə də cəlb edilir, lakin bu qrup fəaliyyətlərin ölkəyə bəyan olunması qeyri-mümkün olduğundan vergidən boyun qaçıran fəaliyyətlərə aid olunması də doğru deyildir. Digər yöndən vergidən yayınmaların hamısında da gizli iqtisadi fəaliyyətlərin mövcudluğunu qeyd etmək düzgün deyildir. Odur ki, vergi tutulmuş gəlirdən çıxarılmalı olan məsrəflərin qəsdən yüksək göstərilməyi, şəxsi məsrəflərin şirkət məsrəfləri adıyla bəyan olunması kimi hallarda vergidən yayınma yaransa da, lakin hansısa istehsal fəaliyyətinin ölkədən gizlədilməsindən danışılmalı bilməz. Gizli iqtisadiyyatla vergidən boyun qaçıran iqtisadiyyatın eyniləşdirilməyinin ən çox ABŞ mənşəli tendensiya olduğunu söyləmiş Türkiyəli tədqiqatçı Güləy Yılmaz isə qeyd etmişdir ki, ABŞ-da ÜDM vergi orqanlarına gəlir vergisi için bəyan edilən gəlirlər nəzdində

hesablandığından onlar üzrə bu yanaşma çox da qüsurlu hesab edilməsə də, ÜDM hesablamlarını başqa üsullarla həyata keçirən dövlətlər üzrə tamamilə qüsurlu hesab edilir. Başqa deyişlə, vergi qanunvericiliklərinin sərhədləriylə MHS Konvensiyasının sərhədləri müxtəlif olduğundan bu iki fenomeni bir etmək qeyri-mümkündür.[7, səh.79]

Mövcud ədəbiyyatların təhlilindən aydın olur ki, gizli iqtisadiyyatın ölkə siyasəti yönümündən şərh olunması da yetərincə prinsipial və həmçinin də mübahisəli xarakter daşımaqdadır. Tədqiqatlarımıza əsasən söyləyə bilərik ki, gizli iqtisadiyyat məvhumuna qeyri-kriminal və kriminal sektorların toplusu şəklində geniş olaraq tərif versək də, bizcə , gizli iqtisadiyyat üzrə hökumət siyasəti sahəsində araşdırma edən tədqiqatçılar, F.Scshneider, M.Krakovvski, S.Şengul, O.Altuğ, D.Kaufmann, A.Kalderberda, S.Djankov, I.Lieberman, J.Mukherjee, T.Babova kimi müəlliflərin “gizli iqtisadiyyatın kriminal hissəsini leqallaşdırmaq qeyri-mümkündür, ona görə də siyasət tədbirləri yönümündən bu sektor səmərəsizdir”[10] , “çirkli pul iqtisadiyyatı ilə vergidən yayınmış qeyri-kriminal fəaliyyətlərin hamısını əhatə etmək üçün istifadə olunmasından gizli iqtisadiyyat ifadəsi, mahiyyət cəhətdən bir-birindən ayrı iki hadisəni əhatə edir, kriminal ilə qeyri-kriminal fəaliyyətlərin bir qaba qoyulmağı ilə nəticələnir, başqa bir ifadə ilə, alma və armudun toplanmasından başqa bir şeyi bildirmir... kriminal və qeyri-kriminal fəaliyyətlər məna baxımından bir-birindən ayrı olduğu kimi bunları üzə çıxarmış və ya üzə çıxarmalı olan qurumlar yönümündən də fərqlənirlər”,[11] “əgər gizli iqtisadiyyat hansısa özünəməxsusluq daşıyacaqsa, sözügedən rəsmi iqtisadiyyatın xaricində qalmış bütün fəaliyyətləri əhatə etməməlidir”, [12], “postsovet dövlətlərində gizli iqtisadiyyat kriminal sektordan lap çox, vergi ilə başqa tənzimləmə tədbirlərindən yayınmış sektor olaraq təzahür edir”[13] formasında önə sürdükləri tezisləri əsas götürməklə, tədqiqat predmetlərini təkcə gizli iqtisadiyyatda qeyri-kriminal sektor ilə məhdudlaşdırmalıdırlar.

Tədqiqat sayəsində aydın olmuşdur ki, indi gizli iqtisadiyyat məvhumunu ifadə etmək üçün ədəbiyyatlarda 30-a yaxın termindən istifadə edilir. İqtisadi fəaliyyətin

hansısa xüsusiyyətinin irəli çəkilməyinə, rəsmi iqtisadiyyatdan kənar qalmış bu və ya başqa fəaliyyət növünü əhatə etməyinə, beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmağına və tədqiqatın yayınlanmış olduğu dilə əsasən həmin terminlərin işlədilməsilə əlaqəli bir sıra ümumi tendensiyaların varlığını qeyd etmək mümkün olsa belə, indi terminoloji problemin həlli üçün ən çox yayılmış yanaşma bundan təşkil olunmuşdur ki, tədqiqatçıların hər biri öz tədqiqatında işlətdiyi terminin gizli iqtisadi fəaliyyətlərin hansı hissəsini əhatə etməyini qeyd etmə şərtilə, istənilən termini işlətməyi mümkündür.

Ədəbiyyatlarda gizli iqtisadiyyatla əlaqəli istifadə edilən terminlər məsələsində olduğu üzrə gizli iqtisadiyyat məvhumuna yanaşmalarda da konkret fikir ayrılığı müşahidə olunur. Tədqiqat sayəsində aydın olmuşdur ki, həmin fikir müxtəlifliyinin nəzdində , gizli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı fəaliyyət formalarından təşkil edilməsi və bu cəhətdən tədqiqatçının özünün tədqiqat predmetini dəqiqləşdirmə cəhdi, tədqiqatçının gizli iqtisadiyyat məvhumu ilə həmin fenomenin kəmiyyət dəyərləndirilməsi üçün istifadə etdiyi üsulu uyğunlaşdırma cəhdi, tədqiqatçının gizli iqtisadiyyatın bu və ya digər aspektini irəli çəkmək məqsədi ilə tədqiqatların aparıldığı ayrı-ayrı iqtisadi sistemlərdə gizli iqtisadi işlərin mənaca bir birindən fərqlənməyi ünsürləri dayanır. Lakin araşdırmalarımızdan bəlli olur ki, gizli iqtisadiyyat məvhumuna vahid yanaşmanın formalaşdırılmağının vacibliyi ilə əlaqəli tədqiqatçılar arasında indi fikir birliyi vardır. Onlar düşünürük ki, həmin vahid yanaşma əldə edilmədiyi vaxt ərzində tədqiqatçı tədqiqatının predmetini aşkar etmək üçün ya var olan təriflərdən birini seçməli ya da yeni tərif yaratmalıdır. Əks şəkildə problemin böyüklüyünün ölçülməyi, səbəblərinin araşdırılmağı, təsirlərinin üzə çıxarılmağı və onunla mübarizə üsullarının aşkar edilməsində ciddi çətinliklərlə qarşılaşılacaqdır.

1.2. İqtisadi inkişafa maneə olan amillər və onların təhlili

İqtisadiyyatın inkişafının qarşısını alan amillərin təhlili nəticəsində məlum olur ki, iqtisadi inkişaf prosesinin sürətli inkişafının qarşısında duran ən böyük əngəllərdən biri də korrupsiya ilə bağlıdır.

Korrupsiya- vəzifəli şəxsin öz statusundan, vəzifəsindən, işlədiyi orqanın səlahiyyətlərindən, habelə həmin bu vəzifə ilə səlahiyyətlərdən yaranan imkanlardan istifadə edərək qanunsuz şəkildə maddi və digər nemətlər, imtiyazlar ilə güzəştlər əldə etməyi və yaxud da fiziki və hüquqi şəxslər vasitəsilə maddi və digər nemətləri, imtiyazları və güzəştlərin təklif edilməsi, verilməsi və yaxud da vəd edilməsi yolu ilə vəzifəli şəxslərin ələ alınmasıdır.[1. Maddə 1]

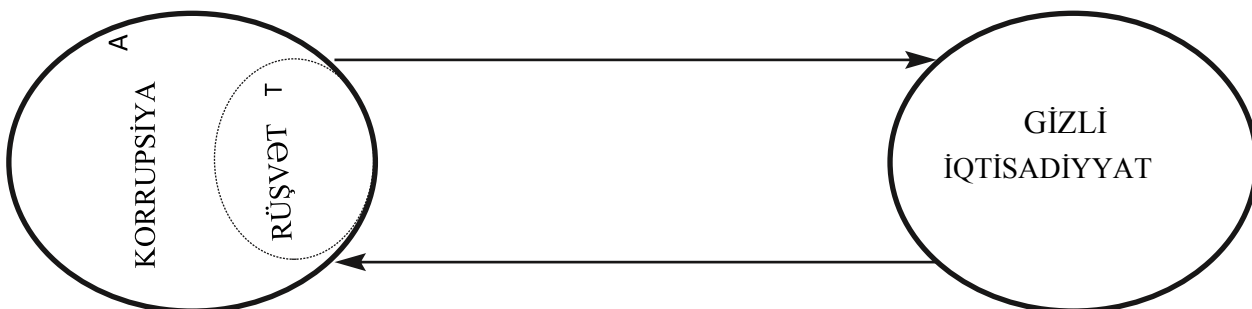
İqtisadiyyatın inkişafının qarşısında duran əsas amillərdən biri də məhz korrupsiya ilə əlaqədardır. Korrupsiya iqtisadi inkişafa necə təsir göstərir? Bu sualın cavabını izah etməyə çalışaq.

Gizli iqtisadiyyat məfhumu ilə əlaqəli tədqiqatlarda daha çox mübahisə yaradan məqamlardan biri korrupsiya ilə rüşvətin gizli iqtisadiyyat məfhumu ətrafında yerinin aşkar edilməsidir. Var olan mənbələrin təhlilindən aydın olur ki, Dünya Bankı tərəfindən verilmiş və ən çox yayılmış tərif sayılan “vəzifə səlahiyyətindən şəxsi mənafe üçün sui-istifadə” mənasındaki korrupsiya (corruption), “vəzifə səlahiyyətindən sui-istifadə sayəsində əldə olunan maddi qarşılıq” mənasındaki rüşvət (bribe) və bir fəaliyyət olaraq rüşvətxorluqla (bribery) gizli iqtisadiyyatın müxtəlif fenomenlərin mövcudluğunu irəli sürmüş tədqiqatçılarla bərabər, ayrı-ayrı səbəblər gətirməklə bunların gizli iqtisadiyyat məfhumuna daxil olunmasını önə sürən tədqiqatçılar da vardır.[14] Qərb dövlətlərində buna çox az təsadüf edilsə də, Türkiyəli tədqiqatçılardan İ.Önder ilə N.Altuğ rüşvəti, Rusiyalı tədqiqatçılardan Y.Latov ilə S.Kovalyov isə bütövlükdə korrupsiyanı gizli iqtisadiyyat məfhumuna aid edirlər. Onların yanaşmalarında N.Altuğ rüşvətin gəlir mənbəyi, həmçinin də istehlak xərci olmağı arqumentini, Y.Latov ilə S.Kovalyov isə korrupsiyanın qeyd edilməyən gəlir mənbəyi olmağı arqumentini önə sürür. [15]. Gizli iqtisadiyyat məfhumuna makroiqtisadi yanaşmanın tərəfdarı kimi tədqiqatçılar isə korrupsiyanın heç də hər zaman gəlir təmin etmədiyini, rüşvət şəklində yaratdığı gəlirin də hansısa bir yeni yaradılan əlavə dəyərin qarşılığı sayılmır, adətən, məmurlar təbəqəsinə yönəlmiş bir növ maliyyə transferti olduğunu söylərək, onların gizli iqtisadiyyat məfhumuna aid olmadığını qeyd edirlər. Eyni zamanda

bunu da söyləyirlər ki, əgər gizli iqtisadiyyatla, korrupsiya arasında hansısa əlaqə yaradılmağa çalışılırsa, bu Sxem 3-də də göstərdiyimiz kimi təkcə qarşılıqlı səbəb-nəticə əlaqəsi sayıla bilər.[16].

Sxem 1.3

Gizli iqtisadiyyat, korrupsiya ilə rüşvət arasındakı əlaqə

Mənbə: Eilat Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance. Harvard Institute for International Development”, CAER II Discussion Paper No. 83, September. 2000Y., Zinnes C. “The Evolution of the Shadow Economy in Transition

İqtisadi inkişafa təsir edən digər bir amil isə nepotizm hesab olunur. Nepotizm korrupsiyanın bir növü hesab olunur və bu öz əksini Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korrupsiya ilə Mübarizə Konvensiyasında tapmışdır. Latıncadan tərcümədə “bacıoğlu” mənasını verən nepotizm müəssisənin səhmlərinin qeyri qanuni yolla yaxın qohumlara- bacı, qardaşuşaqlarına ötürülməsi anlamına gəlir. Tarixdə buna əyani misal olaraq 2004-cü ildə Norveç Qızıl Xaç komitəsinin rəhbərinin xəstəxananın təmiri işləri ilə əlaqədar keçiriləcək tenderin qeyri-qanuni yolla qardaşlarının rəhbərlik etdiyi şirkətə verməsini göstərmək olar.

İqtisadi inkişafa əngəl yaradan maneələrin içərisində çirkli pullar və onların yuyulması prosesi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Gizli iqtisadiyyatla əlaqəli

müzakirələrdə tez-tez işlədilən məvhumlardan biri də “çirkli pul” ilə “çirkli pulun yuyulmağı”dır.

Çirkli pul dedikdə, qeyri-qanuni yolla qazanılan gəlir başa düşülür. Həmin prosesin sayəsində cinayət yolu ilə qazanılan gəlir qanuni vəsait olaraq görünür.[20, səh.13]

Çirkli pulların yuyulmağı - qeyri-qanuni üsulla əldə olunmuş maliyyə vəsaitlərinin “gizli iqtisadiyyat”dan rəsmi iqtisadiyyata keçirilməyi ilə onlardan növbəti mərhələdə açıq formada istifadə olunması prosesidir. Prosesin rəsmi ismi "cinayət ilə qazanılmış pul vəsaitlərinin ya da mülkiyyətin leqlləşdirilməsi"dir. Həmin vaxt büdcə vəsaitləri nəğd puldan qeyri-nəğd (bank) pula və əks olaraq qeyri-nəğd puldan (bank hesabı) nəğd pula çevrilməsi mümkündür.[22]

Bu elə bir işdir ki, onun sayəsində cinayət vasitəsilə ilə əldə ollunmuş (“çirkli”) vəsaitlər qanuni (“təmiz”) olaraq görünməyə başlanır.

Pulların yuyulmağı əməli bir cinayət sayılır və bu əmələ əsasən Azərbaycan Respublikasında bir sıra cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Cinayətkarlarda, bir qayda olaraq, təkcə iri məbləğdə vəsaitlərin yuyulmağında ehtiyac yaranır. Beləliklə, belə əməlin cinayət sayılmağında yuyulmuş vəsaitlərin miqdarı və yaxud məbləği rol oynamamaqdadır.

Çirkli pulları qanuni kimi görünməyini təmin etmək ya da ən azından çirkli pulların mənbəyini gizlətmək üçün cinayətkarlar müxtəfərqli if metod və vasitələrdən istifadə edirlər. Belə metod ilə vasitələrdən maliyyə və qeyri-maliyyə, xüsusən də bank sektorunda istifadə edilir.

Pulların yuyulmağına qarşı mübarizə müəyyən məqsədlə aparılır. Həmin işdə birinci və ən başlıca məqsəd dövlətdə tamah niyyəti ilə törədilmiş bütün cinayətlərin qarşısının alınmağıdır. İkinci mühim məqsəd isə artıq törədilən cinayətlərin aşkar olunması və, beləliklə, talanan nemətin qanuni sahiblərinə və ya dövlətə qaytarılmağıdır.

Çirkli pulların yuyulması bir çox hallarda banklar vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki, bir çox proses, eləcə də alqı-satqı əməliyyatlarının əksəriyyəti bilavasitə

olaraq bank vasitəsilə həyata keçirilərsə, bu zaman çirkli pulların yuyulmasında əsas vasitəçi alət banklar hesab olunur.

Eyni zamanda da çirkli pulların yuyulmasında istifadə olunan əsas üsullardan biri də daşınmaz əmlakın alqı-satqısı prosesi vasitəsilə baş verə bilər. Belə ki, daşınmaz əmlakın qiyməti respublika bazarında, bir qayda olaraq, dəyişməz qalır. Buna görə də alınan əmlakı sonradan satmaqla o miqdarda, lakin bu dəfə çox “təmiz” pulları almaq olacaqdır. Pulu yumaq fikri olan şəxs hansısa qanuni daşınmaz əmlaka ya da ümumiyyətlə əmlaka malikdirsə, onu fiktiv müqavilə nəzdində öz faktiki qiymətindən lap yüksək qiymətə fiktiv alıcıya satması mümkündür. Faktiki və fiktiv qiymətlər arasında yaranan müxtəliflik də yuyulan pulun miqdarını ifadə edəcəkdir. Belə pulların yuyulmasının yalnız məhsulların alqı-satqısı üzrə yox, fiktiv olan hər bir növ müqavilə (eyni zamanda lizinq, podrat və s.) üzrə gerçəkləşdirilməsi mümkündür.[22]

Pulların yuyulmasını geniş olaraq beynəlxalq pulköçürmə sistemləri, poçt, telefon ilə elektron bankçılıq ilə də gerçəkləşdirmək olar; ən çox da əgər anonimlik həmin sahələrdə normal bir vəziyyət sayılırsa. Baxmayaraq ki, son illər pulların yuyulmasının hətta mobil telefonlar ilə həyata keçirilməyi riskləri çoxaldır, internetdə istifadə olunan elektron pullar da pulların yuyulmasını daha da asanlaşdırmaqdadır. Məlum olduğu kimi, internetdə əksər qanuni və qeyri-qanuni üsulla pul qazanmaq olar. Bu pulları elektron pula çevirərək elə internetdə xeyli ayrı-ayrı maliyyə əməliyyatları apara bilər. Həmin pulların mənbəyini gizlətmək istəsək heç də bank əməliyyatlarından istifadəyə ehtiyac duyulmur. Xidmətlərin ya da ayrı-ayrı proqram təminatlarının alqı-satqısı pulların mənbəyinin gizlədilməyi üçün bəs edə bilər. Əsl pulları elektron pula çevirməklə, daha sonra bu pullarla internetdə fiktiv maliyyə əməliyyatları həyata keçirərək və sonda, həmin elektron pulunu təkrar əsl pula dəyişdirərək (və ya dəyişdirməmiş istifadə edərək) pulu yumaq istəyən insanlar istədikləri məqsədə çata bilərlər.[22]

Pulların yuyulmasının digər bir üsulu həvalədir. Qeyd olunmalıdır ki, bu üsuldan ən çox bir dövlətdə qeyri-leqal yaşayan milli azlıq istifadə etməkdədir. Belə

adamların ölkədə əldə etdiyi bütün gəlirlər qeyri-legaldır, belə ki, cinayət sayəsində də əldə oluna bilər. Bu halda, məsələn, İngiltərədə yaşamış və vizasının müddəti çoxdan keçən bir hindli bəzi məbləği öz ailəsinə göndərmək üçün, təbii ki, banka yaxınlaşmaz. O öz funt sterlinqlərini yaxında olan bir hind dükənina verəcək, ona görə ki, o dükənın yiyəsi həmçinin, belə əməliyyatları aparan şəxsdir, həvalədardır. Həvalədar Hindistanda yaşayan məsləkdaşı ilə əlaqə saxlaraq xahiş edəcək ki, bu məbləğ qeyd edilən ünvana tezliklə çatdırılsın. İki məsləkdaş arasında yaranan borc məhsulların göndərilməyi ilə ya da Hindistanda marağı olan başqa həvalədara satılmağı ilə daha sonra bağlanması mümkündür. Funt sterlinqlərin rupiyə dəyişilməsi rəsmi məzənnədən lap sərfəli “qara bazar” məzənnəsi ilə dəyişdiriləcəkdir ki, Hindistandakı həvalədar yaranan fərqi xidməthaqqı olaraq özünə götürsün. Beləliklə pulu göndərən, həmçinin də pulu alanlar üçün həmin xidmətlərin hamısı təmənnəsiz kimi görünəcəkdir. Son olaraq, sonrakı gün hindlinin ailəsinə hind rupisində nağd pullar veriləcəkdir. Misal üçün, məsrəfsiz, sadə və tez üsuldur.[26, səh.142]

Hindistandakı həvalədarda bu məbləğ olmasa, problem bir az qəlizləşdiriləcəkdir. Məsələn, “A” dövlətində olan həvalədara müəyyən pul həcmi “B” dövlətinə göndərmək tapşırılıbdır. Bu tapşırıqla, o cümlədən, o pulun “B” dövlətinin valyutasına konvertasiya olunması da nəzərdə tutulur. “B” dövlətində yaşayan həvalədarda bu məbləğ olsa, onun lazımı ünvana çatdırılmağı çətin olmaz. Ancaq həmin məbləğin olmaması da mümkündür.

Təqribən bu vaxt ərzində “B” dövlətinin həvalədarına bir sahibkar müraciət etməkdədir. O, “C” dövlətindən aldığı məhsullar müqabilində pulu lazımı valyutaya konvertasiya edərək satıcının “C” dövlətindəki bank hesabına köçürülməyini xahiş etməkdədir.

Bu zaman həvalədarın ikisi də yardım üçün Dubayda fəaliyyətdə olan vasitəçiyə müraciət etməkdədir. O vasitəçi məbləğlərin təxminən eyni olduğunu aydınlaşdırdıqdan sonra həmin əməliyyatları gerçəkləşdirməyin yolunu göstərir. Odur ki, “A” dövlətindəki həvalədar öz valyuta birjasında “C” dövlətinin valyutasını

almaqla vasitəçinin “D” dövlətindəki bank hesabına köçürür. “B” dövlətinin həvalədarı da sahibkardan “B” dövlətinin valyutasında pulunu alandan sonra onları “A” dövlətinin həvalədarının göstərişi ilə lazımı ünvana çatdırır (nəticədə, “A” dövlətindəki həvalədar tapşırığı icra etmiş olur). Və sonda, vasitəçi “A” dövlətinin həvalədarının göndərmiş olduğu pulları “C” dövlətinin hesabına köçürür (nəticədə, “B” dövlətindəki həvalədar da tapşırığı icra etmiş olacaqdır). Yuxarıda belə həvaləyə qəliz demişdiksə də, etiraf olunmalıdır ki, faktiki olaraq daha mürəkkəb həvalə əməliyyatları gerçəkləşdirilir.[21, səh.261]

Pulların nağd şəkildə dövlətdən çıxarılmığı (və ehtiyac duyulursa, daha sonra onların təkrar ölkəyə gətirilməyi və ya bank tərəfindən köçürülməyi), yəni, gömrük sərhədindən keçirilməyi ilə də pulların yuyulması olar. Məsələn, məhsulun öz faktiki qiymətindən lap az dəyərdə mövcudluğunu bəyan edərək idxal olunması sayəsində artıq ödənilən pullar yuyulmuş olacaqdır. Həmin sxem sadə olsa belə, daha mürəkkəb variantları da vardır.

Bu variantların bir çoxunda vergidən boyun qaçırma və ya ölkə büdcəsindən bəzi əvəzləşdirmələr alınmığı halları yer amaqdadır. Məsələn, ucuz bir məhsulu daha bahalı olaraq göstərüb lap da çox əlavə dəyər vergisini (bundan sonra - ƏDV) ödəyərək dövlətə idxal etmək mümkündür. Sonradan şişirdilmiş dəyəri olan bu məhsulu ölkə daxilində lap yüksək qiymətlə öz kontrolu altında olmuş bir neçə şirkət arasında bir-birinə satdıraraq məhsulun dəyərini lap da şişirtmək mümkündür. Bütün bu proses sayəsində çoxlu ƏDV ölkə büdcəsinə ödənilməkdədir. Pulları yuyan adam üçün bunun nə xeyri olduğunu soruşsanız, o məhsulun təkrar ixrac oluna bildiyini nəzərə aldıqdan sonra cavabını siz tapa biləcəksiniz. Odur ki, bu mal təkrar ixrac olunarsa, malın üzərində yığılan bütün ƏDV məhsulu alan xarici şəxsə verilir. Xarici də “öz adamı” olduğuna görə vergidən yayınan pullar son olaraq pulları yuyanın sərəncamına keçəcəkdir. Belə qanunsuz üsullarla əldə olunmuş vəsaitin yuyulmığı təkrar gömrük orqanlarında və təkrar hüquqpozmalar, həmçinin müəyyən qeyrileqal gəlirin əldə olunması ilə müşayiət edilir. Ədəbiyyatda həmin üsullar hətta “karusel” adlanır.[23, səh.149]

Bir qayda olaraq, belə sxemlərdə gömrük orqanları nümayəndələrinin birbaşa iştirakı mümkündür. Daha maraqlısı da budur ki, ortada nə məhsulun (xidmətin), nə də pulların tədavülü ola bilər; milyonlar məbləğindəki əməliyyatlar bir otaqda bir neçə insan tərəfindən bəzi fiktiv sənədləri düzüb qoşaraq “gerçəkləşdirə bilər”.

Son dövrlərdə kifayət qədər aktualıq qazanan “off-shore” anlayışı məhz çirkli pulların yuyulması ilə əlaqədardır. Elə isə “off-shore” nə deməkdir?

İngilis dilindən tərcümədə “sahildən kənar” və ya “sahildən uzaq” kimi tərcümə olunsa da, iqtisadiyyat dilində “vergidən uzaq” və yaxud da “vergi cənnəti” kimi ifadələri nəzərdə tutur. Off-Shore adlanan dövlətlərdə yaradılan şirkətlərdən vergi tələb edilmir, şirkəti yaradanların məlumatları ilə bütün əməliyyatları gizli saxlanılır. Bu cür olduğu üçün vergidən yayınma ilə çirkli pulların yuyulması əməliyyatları həmin ölkələrdə yaradılan “maska şirkətlər” tərəfindən olunur.[25, səh. 42]

Off-shore şirkətlərdə çirkli pullar müəyyən ardıcılıqla yuyulur. Həmin ardıcılıq aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:[25, səh.146]

- ✓ İlk olaraq, poçt qutusu adresindən təşkil olunan şirkət yaradılır;
- ✓ İkinci mərhələdə şirkətin bütün məlumatlarının gizli saxlanması təmin edilir və bu konfidensiallıq altında müxtəlif təyinatlı əməliyyatlar həyata keçirilir;
- ✓ Sonuncu-üçüncü mərhələdə isə şirkətin əsl sahibinin gizlin saxlanması şərti ilə, icraçı direktor əsl sahibin istədiyi əməliyyatları həyata keçirir.

Məsələn belə bir əməliyyata baxaq: Vergi cənnəti dövlətlərinin biri sayılan Panamada hansısa hüquq ya da konsultasiya şirkətinə cəmi 1000\$ əməliyyat xərci ödənilməklə istənilən şirkət yaradılır. Şirkətin yalnız formal poçt qutusu adresindən ya da istəyə uyğun olaraq formal ofisdən ibarət olması mümkündür. Təqribən 3 gün müddətində yaradılır. Daha sonradan şirkətin əsl sahibi yaratdığı şirkətə öz adındakı əməliyyatları məxfi saxlamaq üçün icraçı direktor təyin edir. Şirkətə məxsus olan bütün prosesləri (səhm, mülk alış-verişi, pul köçürmələri və s.) icraçı direktor

tərəfindən edir. Çox zaman icraçı direktorlar məhz həmin şirkəti yaratmaqda xidmət edən hüquq ya da konsultasiya şirkətinin işçiləri olur.

Dünyada başlıca vergi cənnəti dövlətlər Virgin adaları, Baham adaları, Bermuda Adası, Kaymen adasıdır. 2015-ci ilin rəqəmləri üzrə Virgin adalarında 113.648 şirkət, Panamada 48.000 şirkət, Baham adalarında isə 16.000 şirkət fəaliyyətdədir. Bütövlükdə dünyadakı aktivlərin 30 trilyon dollarda məbləği vergi cənnəti dövlətlərində saxlanılır.[26. Səh. 16]

Dünyanın ən iri 6-cı banklar mərkəzi olan Kaymen adası cəmi 259 km²-dir. Kaymen adasında 200 Bank, 95 şirkət fəaliyyətdədir. Bank hesabları ilə əməliyyatları məxfi olduğu üçün əksər Banklar öz “Qara Bankçılıq” əməliyyatlarını həmin dövlətdən edirlər. Kaymen adalarında 1.4 trilyon dollar saxlanılmaqdadır. [26, səh.18]

Gizli iqtisadiyyat ilə çirkli pullar arasındakı münasibətin öyrənilməyində prinsiplial problem çirkli pulların gizli iqtisadiyyatın hansı hissəsini əhatə etməyi məsələsi hesab edilir. Bu cür bir fərqləndirmənin xeyli çətin olduğunu qeyd edən professor Osman Altuğ, eyni zamanda onu da bildirir ki, bu dövlətlərin milli qanunvericiliklərində çirkli pul anlayışına olan yanaşmalardan asılı şəkildə dəyişir. Deməli, bəzi dövlətlər çirkli pulu hər növ qanunsuz işdən əldə edilən gəlir olaraq ifadə etdiyi zaman, bəzi dövlətlər yalnız müəyyən cinayətlərdən əldə olunan gəlir olaraq qəbul edibdir. Bu cəhətdən birinci yanaşmanın qəbul edildiyi dövlətlərdə çirkli pul gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sahəsində formalaşmış gəlirləri də əhatə etdiyi zaman, ikinci yanaşmada adətən kriminal sektorda formalaşmış gəlirləri əhatə etməkdədir. Apardığım tədqiqatlardan aydın olur ki, ən çox yayılmış yanaşma, həmin sahədəki beynəlxalq konvensiyaların müddəalarına da müvafiq olan çirkli pulun gizli iqtisadiyyatda kriminal sektorda formalaşmış gəlirlərlə məhdudlaşdırıldığı ikinci yanaşma hesab edilir.

Gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sahəsində formalaşmış gəlirlər isə ədəbiyyatlarda lap çox “boz pul” məvhumu ilə ifadə olunur. Sxem 2-də qeyd etdiyimiz kimi gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sahəsi öz gəlirlərinin leqallaşma

prosesindən yayınmağında maraqlı olduğu ya da ən azından leqallaşmağına can atmadığı vəziyyətdə, kriminal sektoru əksinə olmaqla buna can atmaqdadır. Bu vaxt yerinə yetirdikləri işin leqallaşdırılmasının mümkün olmadığını anlayan kriminal iqtisadiyyat subyektləri, həmin fəaliyyətlərdən qazandıqları gəlirləri fərqli esullarla rəsmi sektora istiqamətləndirərək (hətta bütün vergiləri tam olaraq ödəməklə) leqallaşdırmağa cəhd edirlər. “Çirkli pulların yuyulması” deyilən bu leqallaşdırma prosesində çox zaman gizli iqtisadiyyatın qeyri-kriminal sahəsi aralıq mərhələ kimi çıxış etməkdədir. Yəni gəlirlərini rəsmi iqtisadi sahəyə birbaşa daxil ola bilməyən kriminal iqtisadiyyat subyektləri birinci mərhələ şəklində həmin sektoru seçirlər.

Geniş mənada “dövlətin məşğul əhalisinin rəsmi məşğulluq göstəricilərində əks edilməyən hissəsi”, dar mənada isə “var olan qanunvericiliyə əsasən müvafiq dövlət orqanına bəyan olunmalı olduğu zaman, faktiki şəkildə bəyan olunmayan məşğulluq” kimi ifadə edilən gizli məşğulluq (informal, hedden, concealed, undeclared ve.s) anlayışı gizli iqtisadiyyat məvhumu ilə üzvi olaraq əlaqəlidir. Odur ki, əmək istehsal faktorlarından biri olaraq gizli iqtisadiyyatın təşkilində də önəmli amillərdən biri olaraq çıxış edir və təbii olaraq, bir çox hallarda gizli məşğulluq formasında təzahür edir.

Gizli məşğulluğa geniş şəkildə yanaşdıqda, bu yalnız gizli iqtisadiyyatın kriminal ilə qeyri-kriminal sahələrindəki məşğulluğu yox, həmçinin ev təsərrüfatlarındakı şəxsi istehlak üçün fəaliyyətlərlə əlaqəli məşğulluğu da əhatə etməkdədir ki, axırıncı da inkişaf etməkdə olan və zəif inkişaf etmiş dövlətlər yönümündən vacib əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Dar mənada gizli məşğulluq məvhumu isə gizli iqtisadiyyatın təkəcə qeyri-kriminal sahədəki məşğulluğu əhatə edir. Bu cəhətdən ədəbiyyatlarda gizli iqtisadiyyat məvhumuna makroiqtisadi yanaşma ilə gizli məşğulluq məvhumuna olan var olan yanaşmalar arasında uyğunsuzluq olduğunu qeyd etmək olar. Ona görə ki, makroiqtisadi yanaşma gizli iqtisadi fəaliyyət məvhumuna əlavə dəyər yaratma ilə uçota alınmama kriteriyası tətbiq olunduğu zaman, gizli məşğulluqla əlaqəli yanaşmalar təkəcə uçota alınmama kriteriyasını tətbiq etməkdədirlər. Məlum olduğu kimi, gizli iqtisadiyyatdakı

məşğulluğa gizli məşğulluq demək mümkün olsa da, bütün gizli məşğulluq vəziyyətlərini gizli iqtisadiyyata daxil etmək qeyri-mümkündür.

İqtisadiyyatın inkişafına əngəl olan digər bir maneə isə inhisarçılıqla əlaqədardır. Bazarda mövcud rəqabətin olmaması və yaxud da bazarın yalnız bir istehsalçı tərəfindən mənimsənilməsi iqtisadiyyatda böyük problemlər yaratmaqdadır. Belə ki, inhisarçılıq bazarın bir insanın və yaxud da müəssisənin əlində cəmləşməsidir ki, bu da son olaraq malın qiymətinin süni şəkildə artmasına səbəb olur. İqtisadiyyatda gözlənilməz struktur dəyişiklikləri baş verir. Qiymət bazarda mövcud olan tələb və təklif əsasında formalaşmır və inhisar qiymətinə, yəni bazara hökmran olan şəxslərin müəyyən etdiyi qiymətə satılır. Bu isə son nəticədə kölgə iqtisadiyyatının güclənməsinə şərait yaradır.

İnhisar sözünün ingilis dilindəki tərcüməsi “monopoly”-dir. “Monopoly” sözünün özülü isə yunan dilinə dayanmaqdadır. Deməli, həmin söz “mono” - tək, yalnız və “polein” - satmaq sözlərinin birləşməyi ilə yaranıb. Həmin terminin tərkibindən də aydın olur ki, inhisar hansısa mal və ya xidmətin təkə bir insan ya da şirkət vasitəsilə təqdim edildiyi vəziyyətdir. Bir sözlə inhisar, bazarda bir satıcı ilə çoxlu sayda istehlakçının olduğu bazardır. Həmin bazar rəqabət ilə əvəzedici əmtəələrin yoxluğu, həmçinin də yüksək mənfəət qazanmağa şərait yaradan və marjinal məsrəflərdən çox yüksək olan inhisar qiyməti ilə xarakterizə olunur. Bundan başqa inhisarlar qiymətə təsir göstərəcək qədər böyük bazar gücünə sahibdirlər. İnhisar dedikdə, birinci olaraq insanın ağına əksər qitədə fəaliyyətdə olan transmilli korporasiyalar, ölkə tərəfindən qurulan böyük şirkətlər gəlir, ancaq inhisar qismində balaca firmaların da olması mümkündür. Məsələn, uzun bir yol üstündə təkə bir yanacaq doldurma stansiyası olduğunu düşünək. Bu vaxt yolda qalmaq istəməyən adam məcburən oradakı qiymətlərlə razılaşmaq məvburyyətinə olacaq.

İqtisadiyyatın inkişafının qarşısını kəsən ən böyük problem isə süni inhisarların yaradılması ilə əlaqədardır. Süni inhisarlar əlavə gəlir, mənfəət əldə etmək məqsədilə yaradılır və bazara digər istehsalçıların daxil olmasına süni əngəllər yaradılır. Həmin sözügedən süni əngəllər içərisində daha çox xammal mənbələrinin ələ keçirilməsi,

enerjidən məhrum etmə, banklardan kredit götürmələrin qarşısının alınması və s. xüsusilə seçilir.

İqtisadiyyatın inkişafına əngəl yaradan amil kimi inhisarçılıq təhlil edilərkən bu cür bir sual meydana çıxır: "İnhisarçı fəaliyyət iqtisadiyyatın inkişafına necə əngəl yaradır?". Sualın cavabını təhlil əsasında müəyyən etmək olar.

İnhisarçılıq fəaliyyəti zamanı bazarda müəyyən məhsul satışı üzrə bir istehsalçı olur. Həmin məhsul üzrə digər istehsalçıların bazara buraxılmaması nəticəsində inhisarçı müəssisə istehsal etdiyi məhsulu real bazar qiyməti əsasında deyil, özünün mənfəət qazanmağa yönəldilmiş siyasəti əsasında heç bir iqtisadi fakta əsaslanmayan qiymətlə realizə edir. Sözsüz ki, bazarda həmin məhsul üzrə alternativ istehsalçının olmaması nəticəsində istehlakçılar öz zəruri tələbatlarının ödənilməsi məqsədilə məcbur olur ki, həmin məhsulu real bazar qiyməti ilə yox, inhisar qiyməti ilə əldə etsinlər. Bunun da nəticəsində əhalinin real pul imkanları zəifləyir, maddi rifah halı və həyat səviyyəsi aşağı düşmüş olur.

Məlum olduğu kimi iqtisadiyyatın sürətli inkişafı rəqabət mübarizəsi şəraitində daha effektiv olur. İnhisarçılıq zamanı isə rəqabət olmadığından iqtisadi inkişaf da baş vermir. Odur ki, hər bir ölkənin qarşısında dayanan ən əsas məsələ inhisarçılığın aradan qaldırılması və azad rəqabətin təmin olunmasıdır. Yalnız bunun nəticəsində bazarda mümkün qədər istehsalçının sayının artırmaq və son nəticədə iqtisadi inkişaf nail olmaq olar.

FƏSİL II. MÜASİR İQTİSADİ SİSTEMLƏRDƏ KÖLGƏ İQTİSADİYYATININ FƏALİYYƏTİNİN VƏZİYYƏTİ VƏ ONA QARŞI ALINAN TƏDBİRLƏR

2.1. Qlobal iqtisadi sistemdə kölgə iqtisadiyyatının kəmiyyət qiymətləndirilməsinin metodları

Öncəki paraqraflarda gizli iqtisadiyyat anlayışının mahiyyəti ətraflı tədqiq olundu və məlum oldu ki, gizli iqtisadiyyat dedikdə, iqtisadiyyatın dövlətdən və cəmiyyətdən gizlədilən hissəsi başa düşülür. İqtisadiyyatın gizli saxlanması isə əsas məqsəd məhz iqtisadiyyatın dövlətin nəzarətindən və uçotundan kənar saxlamaq idi. Bəzi hallarda ağır vergi dərəcələri səbəbindən iqtisadiyyatın gəlirliliyi və yaxud da rentabilliyi gizli saxlanması ölkələrdə kölgə iqtisadiyyatının yaranmasına səbəb olurdu. Eyni zamanda da çirkli pulların meydana gəlməsi və onların yuyulması, korrupsiyanın geniş vüsət alması, həmçinin də nepotizmin yaranması, inhisarçılığın genişlənməsi kölgə iqtisadiyyatının sürətlənməsinə təsir edən əsas amillər sırasında çıxış edir.

Bu paraqraf isə daha çox gizli iqtisadiyyatın qlobal iqtisadi sistemlərdə yeri və rolunun tədqiqinə həsr olunmuşdur. Qlobal iqtisadi sistemlərdə gizli iqtisadiyyatın təhlilində diqqət çəkən əsas anlayışlardan biri də gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirilməsinin müəyyən olunmasıdır. Araşdırmalarımızdan belə bir nəticə ortaya çıxır ki, gizli iqtisadiyyatla əlaqəli tədqiqatların əsas hissəsini, həmin sektordakı fəaliyyətlərin ümumi böyüklüyünü aşkar etməyə və onu iqtisadiyyatın başqa parametrləri ilə müqayisə etməyə şərait yaradan kəmiyyət dəyərləndirilməsinin aparılmağı təşkil etməkdədir. Belə ki, gizli iqtisadiyyatın sistemli şəkildə tədqiqinə başlanıldığı ilkin dövrlərdə həyata keçirilən tədqiqatların da demək mümkündür ki, hamısının həmin sektorun kəmiyyət dəyərləndirməsinə həsr edildiyini, o cümlədən növbəti mərhələlərdə də, bütün gizli iqtisadiyyat tədqiqatçılarının bu ya da başqa formada problemin qeyd edilən aspektinə toxunduğunu nəzərə alarsaq, onda asanlıqla bildirə bilərmək olar ki, gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin hazırkı inkişaf səviyyəsinə

çatmağında tədqiqatçılar arasında sözügedən sektorun həcmi aşkar etmək marağı həlledici rol oynayıbdır.

Həmçinin gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət fəyərləndirməsi ilə əlaqəli tədqiqatlar, nəinki gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin inkişafına imkan yaratmış, hətta iqtisadi nəzəriyyənin, əsasən də onun makroiqtisadiyyat bölməsinin fəliyyətində də yeni keyfiyyət mərhələsi açıbdır. Belə ki, 1970-ci illərdən etibarən, iqtisad elmində bütün iqtisadi hadisə ilə proseslərin kəmiyyət dəyərləndirilməsinin aparılmağını və əldə olunan kəmiyyət göstəriciləri üzrə nəzəriyyə ilə praktikanın uyğunluğunun yoxlanılmağını nəzərdə tutan kəmiyyət üsularının tətbiqi genişlənmiş və beləliklə real həyatda qarşılığı aşkar edilməyən çoxlu nəzəriyyələrin yenilərilə əvəzlənməyi baş vermişdir. Belə bir mühitdə ABŞ iqtisadçısı Edgar Feige, meydana atdığı “Gizli Gəlir Hipotezi” ilə nəzəriyyə ilə praktika arasındakı hazırki uyğunsuzluqlara başqa bir mövqedən yanaşaraq, bəlkə də yenilənməyi vacib olanın nəzəriyyə yox, gizli sektorun təsiri ilə həqiqiliyi əks etdirməyən statistika sayıldığını göstəribdir.[1, səh. 82]

Həqiqətən də tədqiqatlardan aydın olur ki, o zamandan başlayaraq, əsasən də zəif inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər, sonradan isə keçid iqtisadiyyatı dövlətləri bir yöndən iqtisadi hadisə ilə proseslərə institusional yetərsizliklər ucbatından nəzarət edə bilmədiyi zaman, digər yöndən də gizli sektorun varlığı ilə bunları statistik göstəricilərə çevirməkdə xeyli çətinlik çəkməyə başlayıbdır. Problemin həmin aspektini İtalyan iqtisadçı Vito Tanzinin “bəzi Latin Amerikalılara əsasən “milli statistikalar” (Cuentas Nacionales), “milli nağıllardır” (Cuentos Nacionales)” ifadəsi çılpaqlığı ilə ortaya qoymuşdur.[2, səh. 140]

Bu baxımdan, 1980-ci illərdən etibarən, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət dəyərləndirməsi ilə əlaqəli tədqiqatların genişlənməyi, ən çox da həmin tədqiqatların makroiqtisadi göstəricilərin etibarlılığının artırılmağı yönündəki tədqiqatlarla birləşdirilməyi də belə ki, Edgar Feigenin “Gizli Gəlir Hipotezi” məntiqinə əsaslanıbdır.[3, səh. 24]

Lakin bu günə kimi gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət dəyərləndirməsi ilə əlaqəli aparılmış saysız-hesabsız tədqiqatlara baxmayaraq, indi də həmin sahədə həlledici nailiyyətlərdən danışmaq olmaz. Odur ki, həyata keçirilən tədqiqatların ümumiləşdirilməsinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət dəyərləndirmələrinin vacibliyi tədqiqatçılar tərəfindən ciddi olaraq əsaslandırılrsa da, bu məqsədlə formalaşdırılmış hazırki qiymətləndirmə metodologiyası çox da etibarlı sayılmır.

Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirilməsi müxtəlif metodlar vasitəsilə həyata keçirilir. Həmin metodlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Birbaşa və ya mikroüsullar ;
- ✓ Dolayı və ya makro üsullar[5, səh. 149].

Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməyinin birbaşa ya da mikro üsulları müxtəlif mikro araşdırmaların nəticələrinin ümumiləşdirilməyinə əsaslandığı üçün gizli iqtisadi fəaliyyətlərlə əlaqəli detallı informasiya əldə olunması baxımından üstün hesab olunurlar. Lakin belə araşdırmaların geniş zaman və maddi xərc tələb etməyi, gizli iqtisadi fəaliyyətlərin formalarının hamısının əhatə edə bilməməyi, həmçinin də qiymətləndirmələrin konkret vaxt kəsiyini əhatə etməyi onların önəmli məhdud cəhətlərini təşkil etməkdədir.

Ən çox dövlət qurumları tərəfindən istifadə olunan bu üsullar Qərb ədəbiyyatlarında adətən Sorğu və Anket və Təftiş üsullarına ayrılaraq tədqiq olunduğu zaman, rusdilli ədəbiyyatlarda onlara iqtisadi-hüquqi təhlilin xüsusi üsullarının da əlavə olunduğunu görmək olar.

Elmi tədqiqat metodlardan sayılan Sorğu və Anket Metodu, adətən gizli iqtisadi fəaliyyətlərə qoşulmuş (tələb və ya təklif cəhətdən) və ya qoşulmağı ehtimal edilən subyektlər (şirkətlər, ev təsərrüfatları, işəgötürənlər, işgörelər və.s) arasında tətbiq edilir və bu vaxtda verilmiş suallar bu subyektlərin gizli iqtisadi işlərə olan münasibəti, belə işlərə qoşulub-qoşulmadıqları, gəlirlərini qeydiyyatdan yayındırıb-yayındırmadıqları, belə ki yayındırırlarsa nə qədərini yayındırdıqları formasında olmaqdadır. Milli statistika xidmətləri vasitəsilə geniş istifadə edildiklərindən bəzən

ədəbiyyatlarda statistik üsullar da adlandırılırlar. Bir sıra araşdırmalarda seçilən müsahiblər ilə respondentlər arasında birbaşa bağlılıq formasından istifadə olunduğu zaman, bəzilərinə respondentlərdən verilmiş anketləri doldurub, poçtla göndərmələri tələb edilir, bəzən isə daha gerçək nəticələr almaq üçün, hər iki üsuldan birgə istifadə edilir. Sorğu ya da anketlərin ekspertlər arasında tətbiqinə də rast gəldiyi bu üsulda fərqli növ anketlərdən istifadə olunur.

Birinci dəfə 1970-ci illərin axırlarından etibarən , ABŞ-da Milli Gəlir Xidməti (IRS), İngiltərə ilə İtalyada Mərkəzi Statistika İdarələri (CEO, CENSIS) vasitəsilə gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməyi üçün tətbiq olunan bu üsul, sonralar bir çox milli statistika ilə vergi xidmətləri, eyni zamanda I.Ross, A.Dilnot, C.Morris, P.Pestiau, A.Isachsen, S.Storm, K.Andresen, T.Ognedal, E.Van, B.Kazemier, B.Frey, W.Hannelore, W.Pommerehne kimi tədqiqatçılar tərəfindən istifadə olunmuşdur. [3, səh. 44-46]

Geniş tətbiq edilməsinə baxmayaraq, həmin metodun əlverişli olması ilə əlaqəli birmənalı fikir demək qeyri-mümkündür. Odur ki, sözügedən metod gizli iqtisadi fəaliyyətlər ilə onların strukturu barədə lap geniş, detallaşdırılmış məlumatların meydana çıxarılmaması yönündən başqa metodlardan üstün olmaqla bərabər, araşdırmanın nəticəsinin respondentlərin səmimiyyəti ilə anketin düzgün təşkil olunmasından ciddi olaraq asılılığı, konkret vaxt kəsiyini əhatə etməyi, əlavə dəyərin yaradıldığı gizli iqtisadi fəaliyyətləri ayırd etməyin mürəkkəbliyi, ümumilikdə iqtisadiyyatı əhatə edəcək parametrlər üzərində aparılmaması, xeyli xərc və zəhmət tələb etməyi kimi məhdudiyyətlərə də sahibdir ki, bunlar isə tədqiqatçıları alternativ üsulların axtarışına sövq etməkdədir.[4, səh. 82]

Ədəbiyyatlarda bəzən makro ya da makroiqtisadi modellər olaraq ifadə olunan dolayı yanaşma metodları gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməyini, həmin fəaliyyətlərin rəsmi iqtisadiyyatın bəzi parametrləri üstündə qoyduğu “izlər”dən istifadə edərək gerçəkləşdirməsini nəzərdə tutur ki, onların da sayı Sxem 4-də təqdim edildiyi kimi əsas və törəmə olaraq 15- dən artıqdır. J.J.Thomasın “bunların bir çoxu təkcə cəsur hipotezlərinə əsasən tətbiq edilə bilər və təkcə ilkin ehtimala

şərait yaradır” kimi ifadə etdiyi həmin metodlar akademik dairələr çərçivəsində geniş şəkildə istifadə olunsa da, milli statistika xidmətləri vasitəsilə bir qədər skeptik qarşılanmaqdadır. [4, səh.416] Odur ki, milli statistika idarələri vasitəsilə gizli iqtisadiyyatın ən çox yayılmış kəmiyyət qiymətləndirməyi praktikasını özündə cəmləşdirən “Müşahidə olunmayan iqtisadiyyatın ölçülməyi: Bələdçi kitab”da (“Mavi Kitab”) həmin metodlarla əlaqəli belə qeyd olunur: “Sözügedən üsullar həmin kitabda o səbəbdən müzakirə olunmur ki, onlar lap əhatəli ÜDM ya da gizli istehsal hesablamalarına əsasən yararlıdır. Buna müzakirə olunur ki, onlar siyasətçilər ilə jurnalistlərin lap çox diqqətini cəlb etmiş spekulativ hesablamalar doğururlar”. Makro formaların Milli Hesablar Sisteminə tətbiqinin etibarsız və təmamən qeyri-münasib olduğu göstərilmiş bu kitabda, onların başlıca çatışmazlıqları da aşağıdakı kimi qruplaşdırılıbdır:[6, səh. 91]

- ✓ Modellərdə nəyin ölçüldüyü məlum deyil;
- ✓ Modellərdəki hipotezlər tamamilə bəsittir;
- ✓ Hipotezlərin dəyişməsiylə nəticələr təmamən dəyişir;
- ✓ Ayrı-ayrı modellər, ayrı-ayrı nəticələr verir;
- ✓ Ümumi hesablamalar olduğu üçün detallı informasiyalar əldə olunması qeyri-mümkündür;
- ✓ Nəticələri başqa hesablamalarla asanlıqla əlaqələndirmək qeyri-mümkündür.

Dolayı metodlar arasında Makroiqtisadi Göstəricilər Arasındakı Uyumsuzluq Metodları milli gəlir, əmtəə dövriyyəsi olaraq göstəricilərdə balans metodu ilə üzə çıxarılmış uyumsuzluqlardan çıxış etməklə, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməyini gerçəkləşdirir. ÜDM üsulu, Makroiqtisadi Göstəricilərin Alternativ Dəyərləndirmə Üsulu ilə Əmtəə Dövriyyəsi Metodunun daxil olduğu həmin qrup üsullar güclü nəzəri arqumentlərə sahib olsalar da, lap dəqiq rəsmi statistik informasiyalara ehtiyacı olmaları onların praktikada tətbiqini məhdudlaşdırmaqdadır.

Monetar Metodlar gizli iqtisadi fəaliyyətləşlərin in rəsmi monetar göstəricilər üzərində qoyduğu “izlər”dən istifadə edərək, onların kəmiyyət qiymətləndirməyinə əsaslanmaqdadır. Philip Caganın gizli iqtisadiyyatda nağd pula tələbi çoxaldığı tezisində əsaslanan həmin metodlara James Henrynin İri Banknotlar (large denomination of banknotes), Peter Gutmannın Nağd Pul Nisbəti (currency ratio), Edgar Feigenin Məcmu Sövdələşmələr (transactions) ilə Vito Tanzinin Nağd Pula Tələb (currency demand) üsulu daxildir. Friedrich Schneider ilə Christopher Bajadaya əsasən bu metodlar gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməyində yeni nəsil modellər olaraq ən geniş yayılmış olaraq başlıca üstünlükləri gizli iqtisadi sektorla əlaqəli kəmiyyət göstəricilərini istənilən vaxt aralığında hesablama imkanı yaratmalıdır. Philip Smith isə həmin metodlarla gizli iqtisadiyyatın həcmilə əlaqəli sektorlar, məhsullar və ya bölgələr üzrə informasiya əldə etmənin qeyri-mümkün olduğunu qeyd edərək onları tənqid edibdir. Türkiyəli mütəxəssislər Güneri Akalın ilə Ufuk Bakkal isə həmin metodların tətbiqinin gizli iqtisadiyyatın balaca həcmli kriminal sektordan təşkil edildiyi ABŞ ilə İngiltərə kimi inkişaf etmiş dövlətlərdə daha adekvat olacağını qeyd etməkdədir.[8, səh. 64]

Elektrik istehlakı göstəricisini respublikadakı iqtisadi fəaliyyətlərin universal indiqatoru qəbul etmə şərtilə, məcmu elektrik istehlakı ilə istehsal edilən məcmu məhsul arasındakı münasibətdən çıxış edərək, fərqli hesablamalarla gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirilməyini nəzərdə tutmuş Elektrik İstehlakı Metodlarına (ara sıra “qlobal indiqator” ya da “fiziki istehsal amili” üsulları deyilir), əsasən, müəlliflərinin adları ilə ifadə edilən Kaufmann-Kaliberda, Eilat-Zinnes ilə Lacko metodları daxil edilir. Ayr-ayrı dövlətlərdə vergi və sosial müdafiə müfəttişləri gizli olan vergi ilə sosial müdafiə ayrımalarını hesablamaq üçün, mikrosəviyyədə elektrik istehlakı və məhsul buraxılışı arasındakı bağlılıqdan istifadə etsə də, göstərdiyimiz həmin üsullar yüksək səviyyəli yanaşmanı özündə cəmləşdirir. Başqa metodlarda olduğu kimi adətən keçid iqtisadiyyatlarında gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməyi üçün formalaşdırılmış həmin metodlarla əlaqəli də ədəbiyyatlarda birmənalı fikir mövcud deyil. Hətta professorlar Jan Hanousek ilə Filip Paldanın

fikrincə əsasən də keçid dövlətlərində elektrik istehlakını aşkar edən amillər dəyişkən olduğundan, həmin metodlarla gizli iqtisadiyyatın konkret həcmi ölçmək qeyri-mümkündür. Bunlardan yalnız gizli iqtisadiyyatların həcmində baş vermiş dəyişikliklərlə əlaqəli informasiya qazanmaqda istifadə etmək mümkündür.[8, səh. 107]

“Rəsmi və Faktiki Məşğulluq Arasındakı Fərq Metodu” (The Discrepancy between Official and Actual Labor Force), “İtalyan Yanaşmağı” (Italian Approach) kimi isimlərlə də ədəbiyyatda yer almış Məşğulluq Metodu (employment approach), gizli iqtisadiyyatda məşğulluq göstəricilərinə buraxdığı “izlər”ə əsaslanmaqla, onun kəmiyyət qiymətləndirməyini nəzərdə tutur. Bu vaxt ilk əvvəl iqtisadiyyatın gizli sahəsindəki məşğulluq göstəricisi aşkar olunur, sonra isə sözügedən sektordakı orta əmək məhsuldarlığı ilə əmək haqqı kimi göstəricilərə vurulmaqla, gizli sektorun rəsmi ÜDM-dəki təqribi payı hesablanmağa çalışılır.[7, səh. 203]

Bütün başqa üsullar kimi məşğulluq üsulu ilə əlaqəli də ədəbiyyatlarda birmənalı fikir mövcud deyil. Odur ki, metodun başlıca üstün tərəfinin sadə hesablamalara əsaslanmağı olduğu demək olar ki, tədqiqatçıların hamısı tərəfindən qəbul edilsə də, bəzi əsas çatışmazlıqları da qeyd olunur. Keçid dövlətlərində gizli iqtisadiyyatın tədqiqi ilə məşğul olmuş Y.Eilat və C.Zinnes qeyd etmişdir ki, bu dövlətlərdə rəsmi, həmçinin də gizli sektorda işləyənlərin çox olmağı, işsizliyin yüksək olmağı, statistika sisteminin dəqiq olmamağı kimi səbəblər həmin metdoun tətbiqi imkanlarını tamamilən məhdudlaşdırır. Lakin bütün tənqidlərə baxmayaraq, həmin metodla gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməyi dünyanın ayrı-ayrı ölkələri üzrə gerçəkləşdirilmişdir. Hazırda həm müxtəlif tədqiqatçılar, milli statistika xidmətləri, həmçinin də Dünya Bankı ilə Beynəlxalq Əmək Təşkilatı həmin metodla dünyada naməlum məşğulluğun səviyyəsini aşkar edir. Burada bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Dünya Bankı adətən tədqiqatını şəhərlərdəki gizli məşğulluq, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı da gizli məşğulluğun vacib formalarından olan özünüməşğulluq üzərində qurmaqdadır.[5, səh. 69]

Vergi Elastikliyi ilə Makro Vergi Bazası Üsulu normal şərtlər əsasən məcmu vergi gəlirlərindəki artışıla ÜDM-dəki artış arasında oxşar trend olmağı hipotezinə əsaslanmaqdadır. Odur ki, məcmu vergi gəlirlərindəki artışın ÜDM artışına nisbəti olaraq hesablanmış vergi elastikliyi göstəricisinin dəyəri zaman keçdikcə 1-dən aşağıya hərəkət etməklə, o biri şərtlər dəyişməz qalmaq şərtilə, bu gizli iqtisadiyyatın vergidən boyun qaçıran hissəsinin çoxaldığını göstərməkdədir. Bu vaxt da gizli iqtisadiyyatın təqribi səviyyəsini aşkar etmək üzrə, dövlətdə gəlir vergisi ilə mənfəət vergisi məqsədlərilə bəyan olunan vergi bazalarının cəmi olaraq ifadə edilən makro vergi bazası ÜDM göstəricisinə ayrılmaqla milli gəlirin hansı hissəsinin bəyan olunduğu və ya olunmadığının nisbi səviyyəsi aşağı olur.

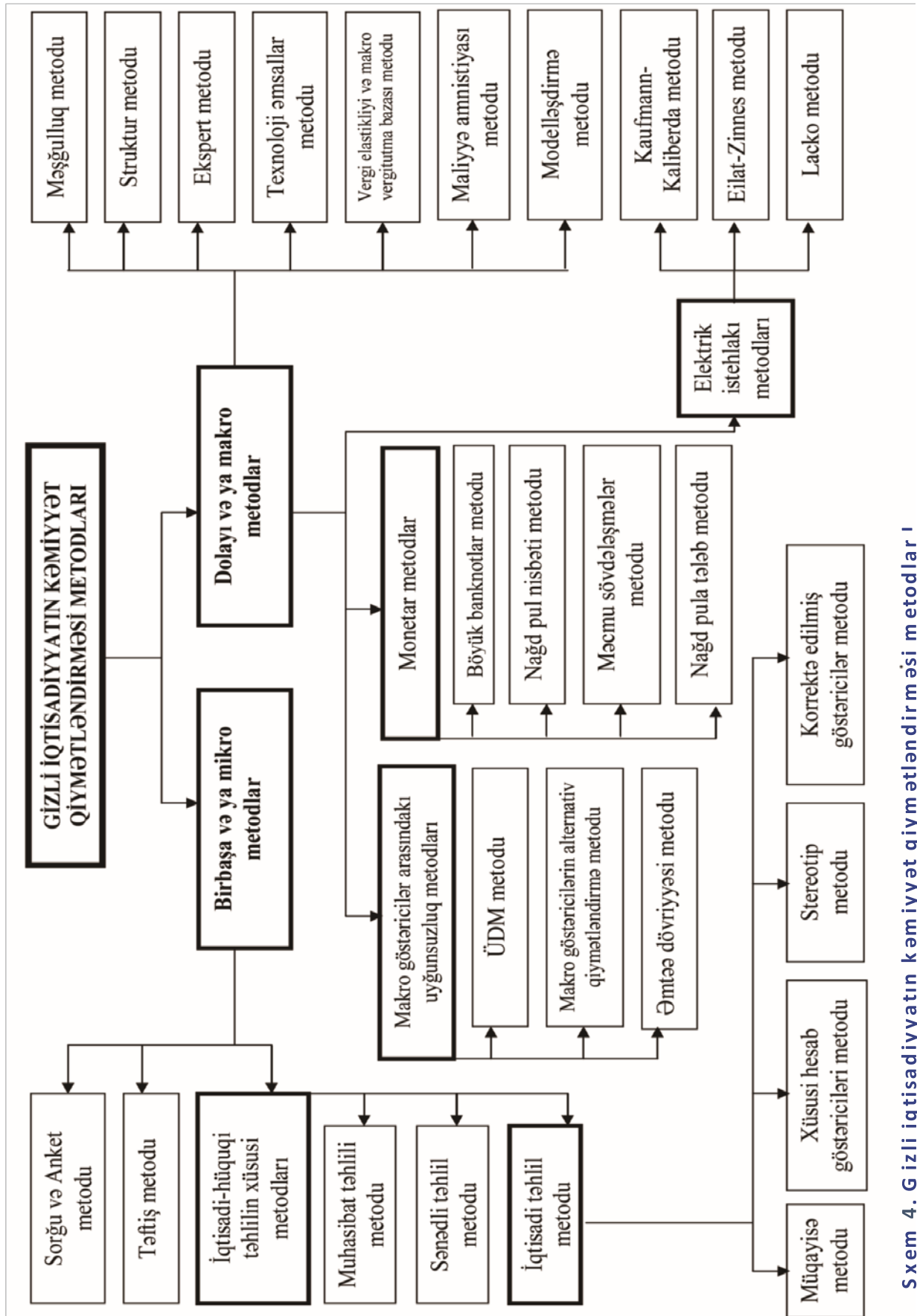
Texnoloji Əmsallar Metodunda isə gizli iqtisadiyyatın böyüklüyünü aşkar etmək üçün, istehsal edilən məhsul-elektrik enerjisi istehsalı ya da istehlakı, istehsal edilən məhsul-yükdaşımlar, istehsal edilən məhsul-ixracat ya da idxalat, istehsal edilən məhsul-çalışanların sayı, inşaat həcmi-sement istehsalı ya da istehlakı arasındakı funksional əlaqələri ifadə edən uyğun əmsallardan istifadə olunur. Bu vaxt istehsalla əlaqəli rəsmi rəqəmlər illə əmsallardan istifadə nəticəsində əldə olunan rəqəmlərin arasındakı uyğunsuzluqların gizli istehsalı bildirdiyi fərz olunur.

Sxem 4-də gizli iqtisadiyyatın kəmiyyətinin qiymətləndirilməsi metodlarının ümumiləşdirilmiş forması verilmişdir.

Sxem 4-də qeyd olunanlar məlumatlar gizli iqtisadiyyatın kəmiyyətinin qiymətləndirilməsi sahəsində yuxarıda qeyd etdiklərimiz metodların ümumiləşdirilmiş sxemini özündə birləşdirir. Sxemdən də aydın olduğu kimi, gizli iqtisadiyyatın kəmiyyətinin qiymətləndirilməsi iki əsas metod vasitəsilə həyata keçirilir. Belə ki. sözgedən həmin metodlar birbaşa və dolaylı metodlardan ibarətdir. qeyd olunan bu metodların da hər biri ayrı-ayrılıqda alt-qruplar şəklində müxtəlif metodlardan təşkil olunmuşdur. Belə ki, birbaşa metoda daxil olan əsas alt-metodlar kimi sorğu və anket metodunu, təftiş metodunu və iqtisadi-hüquqi təhlilin xüsusi metodlarının göstərmək olar. İqtisadi-hüquqi təhlil metodları da öz növbəsində mühasibat təhlili, sənədli təhlil və iqtisadi təhlil metodlarına bölünür. İqtisadi təhlil

metodu da öz növbəsində müqayisə metodu, xüsusi hesab göstəriciləri metodu, stereotip metodu və korrektə edilmiş göstəricilər metoduna ayrılır.

Sxem 4-də qeyd olunan dolaylı metodlar isə öz növbəsində məşğulluq, struktur, ekspert, texnoloji amillər, vergi elastikliyi və vergitutma bazası, maliyyə amnistisiyası və modelləşdirmə kimi metodlara bölünür.

Sxem 4. Gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirməsi metodları

Mənbə: OECD. (2002). *Measuring the Non-Observed Economy: A Handbook*. Paris: OECD Publication Service.

2.2. Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatının şaxələnməsinə yol açan səbəblər və bunun nəticələri

Dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının təhlilindən məlum olur ki, hər bir ölkədə az və ya çox səviyyədə gizli iqtisadiyyat mövcuddur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası da istisnaıq təşkil etmir və Azərbaycanda gizli iqtisadiyyat mövcuddur və apardığımız araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, ölkəmizdə gizli iqtisadiyyat və yaxud da kölgə iqtisadiyyatının həcmi kifayət qədər genişdir.

ACCA 2017-ci ildə gizli iqtisadiyyat üzrə araşdırmalar aparmışdır. Həmin araşdırmada dünyanın 28 ölkəsinin iqtisadiyyatı təhlil olunmuşdur. ACCA-nın sözügedən tədqiqatları nəticəsində məlum olmuşdur ki, 2017-ci ildə gizli iqtisadiyyat üzrə ÜDM-nin üçdə ikisinin qeyri-formal sahənin payına düşdüyü ölkəmiz lider olub. Respublikamızda qeyri-formal iqtisadiyyatın payı isə ÜDM-in 67%-nə çatmaqdadır ki, o da dünya təcrübəsində qeydə alınmışdan təqribən üç dəfə artıqdır. Beynəlxalq Diplomu Sertifikatlaşdırılan Mühəsiblər Assosiasiyasının (ACCA) global gizli iqtisadiyyatın dəyərləndirmə ilə inkişaf proqnozuna həsr edilmiş tədqiqatın nəticələri bunu deməyə əsas verir.[10]

Gizli iqtisadiyyatın daha yüksək səviyyədə mövcud olduğu digər dünya ölkələrinə nəzər salsaq görərik ki, gizli iqtisadiyyatın məbləği Nigeriyada ÜDM-un 48%-ə, Ukraynada 46%-ə, Rusiyada isə 39.3%-ə bərabərdir. İlk beşliyi isə Şri-Lanka qapayır. Belə ki, Şri-Lankada gizli iqtisadiyyatın məbləği 2016-cı ilin statistik rəqəmləri0nə əsasən ÜDM-in 38%-ə bərabərdir. Gizli iqtisadiyyatın hökmran rola malik olduğu digər ölkələrə gəlincə isə, ÜDM-un 35%-nin gizli iqtisadiyyatın payına düşdüyü Braziliya, ÜDM-in 32%-ni təşkil edən Pakistan, kölgə iqtisadiyyatının ÜDM-in 30%-də müşahidə olunan Bolqarıstan, eləcə də ÜDM-in 28%-nin gizli iqtisadiyyatdan formalaşdığı Estoniya və 27%-lik göstəriciyə malik Keniya müvafiq ardıcılıqla gizli iqtisadiyyatın ən zəngin olduğu ölkələrin sıralamasında ilk onluğu tamamlayırlar.[10]

ACCA ekspertləri gizli iqtisadiyyatı dövlət tənzimlənməyi, vergi qoyması ilə nəzarəti sistemi həddindən qıraqda olan iqtisadi fəaliyyət ilə ondan əldə edilmiş

gəlir kimi aşkar edir. 2016-cı ilin sonları üzrə gizli sektorun məbləğinin daha az göstərici ABŞ (ÜDM-in 7,8%-i), Yaponiya (10%-i) ilə Çində (10,2%-i) qeydə alınmışdır.[10]

ACCA-nın hesablamalarına əsasən, 2016-cı ildə qlobal ÜDM-də gizli iqtisadiyyatın payı isə 22,66% təşkil etmişdir. Ekspertlər proqnozlaşdırırlar ki, gələcək illərdə o, azalacaq: 2018-ci ildə 22,5%-ə, 2020-ci ildə 22,1% ilə 2025-ci ildə 21,4%-ə düşəcək. Rusiyada həmin göstərici hər il, demək olar ki, sabit qalır və 2011-ci ildə o, 39,33% təşkil olunubsa, ACCA-nın gözlədiyi şəkildə , 2025-ci ildə bu səviyyədə - 39,3% qalacaqdır.[10]

Bir qayda olmaqla, gizli sektor vergi yükünün artıq, ölkənin biznesə yüksək və kasıblığın səviyyəsinin çox olduğu, işgüzar sövdələşmələr ilə əməliyyatların rəsmi qeydiyyat olmadan və büdcəyə vergi verilmədən gerçəkləşdirdiyi yerlərdə qalxır. Söhbət, misal üçün, qeyri-formal məşğulluqdan, “kassanın yanından” keçərək aparılmış ticarət ilə xidmətlərin dövlət tənzimlənməyi olmayaraq göstərilməyindən gedir. Qeyri-rəsmi biznesin fəaliyyətinə korrupsiyanın yüksək səviyyəsi, demokratik institutların zəifliyi ilə iqtisadiyyatda resessiya yardım edir.

Yuxarıda qeyd olunan rəqəmlər üzrə Azərbaycan təmsalında kiçik bir təhlil aparaq. Əgər ötən il ölkəmiz ÜDM-in məbləği 54,4 mlrd. Manatdan ibarət olubsa və onlardan 60%-i gizli iqtisadiyyatın hesabına düşülmüşsə, onda pul ifadəsində bu, o mənani verir ki, “gizli bazar”ın da payına 30 mlrd. manatdan artıq düşür. Böyük xəlvəti iqtisadiyyat, birinci olaraq, şübhəsiz ki, islahatlar tələb etmiş mövcud iqtisadi sistemin qüsursuz olmadığına göstəricisidir.

Həmin beynəlxalq təşkilatın məlumatları dövlət iqtisadiyyatındakı durumu, iqtisadi siyasət ilə korrupsiya ilə inhisarçılıqla mübarizə üzrə atılmış addımların əhəmiyyətsizliyini əyani olaraq səciyyələndirir. Böhran zamanı ÜDM-in payı azalmaqdadır, buna uyğun olaraq gizli iqtisadiyyat çoxalır. Əgər dövlətdə gizli iqtisadiyyatın ÜDM-də faizi belə artıq olmasaydı, onda böhranın bizə təsir etməsi lap az olardı. ACCA-nın mütəxəssisləri iddia edirlər ki, ölkədə mürəkkəb maliyyə mühitində gizli iqtisadiyyata təzyiq etmək olmaz, ona görə ki o, məsələn, işsiz qalan

və qeyri-leqal sahədə özünə iş tapmamış adamları dolandırır. Ancaq milyardlarla manatın büdcənin yanından “axaraq” ölkəyə əmək haqlarını, pensiyaları, sosial müavinətləri çoxaltmağa imkan vermədiyinə göz yummaq mümkün deyil. Biznesin qeyri-leqal sahələrini leqallaşdırmaq, dolayısı ilə üsullarla əldə edilmiş və xaricə aparılan kapitallara amnistiya elan etmək üzrə üsullar axtarmaq lazımdır. Yalnız həmin tədbirlər ölkədə iqtisadi vəziyyəti sağlamlaşdırmağa yardım göstərir. İqtisadiyyatın qaranlıq üzünü işıqlı tərəfə çevirmək məqsədilə siyasi iradə, aktiv tədbirlər gərəkdir.

Dünya təcrübəsi ilə bir sıra nəzəri mənbələrin təhlilindən aydın olur ki, hansısa bir ölkədə həyata keçirilmiş qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın leqallaşdırılmağı siyasətinin müvəffəqiyyət qazanması üçün həmin siyasətin 4 əsas istiqamətə əsasən tədbirlər sistemini özündə birləşdirməyi vacibdir. Həmin istiqamətlər aşağıda göstərilənlərdir: [9. səh.170]

- ✓ Makroiqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılmağı;
- ✓ İqtisadiyyatın rəsmi sektorunun cəlbediciliyinin artırılmağı;
- ✓ İqtisadiyyatın qeyri-rəsmi sektorunun cəlbediciliyinin azaldılmağı;
- ✓ İqtisadiyyatın qeyri-rəsmi sahəsi əleyhinə sosial şüurun formalaşdırılmağı.

Müstəqillik zamanı ölkəmizdə həyata keçirilmiş iqtisadi siyasətlərin təhlilindən aydın olur ki, bu dövr müddətində yuxarıda qeyd edilən istiqamətlər üzrə respublikada vacib sayıla biləcək işlər görülüb. Eyni zamanda, tədqiqatlarımızdan ortaya çıxır ki, Azərbaycanda həmin sahədəki dövlət siyasəti gələcək illərdə də davam edəcəkdir. Bunu bir sıra vacib siyasi sənədlərindən də görmək olar. Deməli, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli 2198 №-li Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”nda bir sıra qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətlər milli təhlükəsizlik məqsədilə təhdid olaraq qəbul olunmuş [2] və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası bölgələrinin 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda “qeyri-formal əmək əlaqələrinin leqallaşdırılmağı istiqamətində

tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi ” və “qanunsuz miqrasiyanın qarşısının alınması” [3], eləcə də Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli 3043 nəmrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda “büdcə gəlirlərinin artırılması yönündə vergilərdən azadolmaların sayının azaldılması”, “gömrük-tarif sistemində lüzumsuz güzəştlərin ləğv olunması”, qeydiyyatdan yayınmış hüquqi və fiziki şəxslərin qeydiyyata alınması işinin gücləndirilməsi, eyni zamanda, “cəmiyyətdə vergi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməyi üçün əhalinin maarifləndirilməyinin gücləndirilməyi və əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməyi yönündə qeyri-formal əmək münasibətlərinin leqallaşdırılması üçün tədbirlər planının hazırlamaqla həyata keçirilməsi kimi tədbirlər nəzərdə tutulubdur”. [4].

2017-ci il üzrə ölkə iqtisadiyyatı sahəsində apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, cari ildə ölkəmizdə qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın leqallaşdırılması sahəsində ölkə siyasətinin daha az inkişaf edən yönü qeyri-rəsmi sahə əleyhinə sosial şüurun formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə də qeyri-rəsmi iqtisadiyyatla mübarizənin səmərəliliyini artırmaq üçün sözügedən sektor əleyhinə sosial şüurun formalaşdırılması yönündə tədbirlər gücləndirilməlidir. Bu cəhətdən aşağıdakı yönərlərin əhəmiyyəti xüsusi olaraq vurğulanmalıdır:

- ✓ Qeyri-rəsmi sektorla əlaqəli mövcud sosial şüurun başlıca cizgilərini aşkar etməyə imkan yaradan sosioloji tədqiqatların aparılması. Bu cəhətdən hesab edirik ki, qeyri-rəsmi sektor əleyhinə sosial şüurun formalaşdırılması sahəsində faydalı siyasətin qurulması üçün, birinci olaraq ölkədə qeyri-rəsmi sektorla əlaqəli mövcud sosial şüurun mühim cizgilərini aşkar etməyə imkan yaradan geniş sosioloji tədqiqatlar aparılmalı və gerçəkləşdiriləcək tədbirlər həmin tədqiqatların nəticələrinə adekvat olmalıdır. Nəticədə, tədqiqatlar aparılan vaxt ölkədə istehsalçıların, alıcıların, biznesi maliyyələşdirənlərin, çalışanların, həmkarlar təşkilatlarının, siyasətçilər ilə bürokratların qeyri-rəsmi

iqtisadiyyata baxışlarının üzə çıxarılmığı vacib əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Belə ki bundan sonra qeyri-rəsmi sahə əleyhinə sosial şüurun formalaşdırılması üçün bu baxışları dəyişdirməyə ya da gücləndirməyə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməyi asanlaşacaqdır.

- ✓ Əhalinin ölkədə olan etibarının gücləndirilməyi yönündəki tədbirlərin davam etdirilməyi. Bizcə, birinci növbədə ölkə idarəetməsində Dünya Bankının aşkar etdiyi “idarəetmə göstəriciləri” (governance indicators) ya da “yaxşı idarəetmə” (good governance) prinsipləri yönündə islahatlar fasiləsiz olaraq davam etdirilməlidir. Bu cəhətdən ələlxüsus da dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməyi və ölkədə şəffaflıq və əhəmiyyətliyin artırılması yönündəki tədbirlərlə əlaqəli dövrü statistik hesabatların formalaşdırılmaqla müntəzəm olaraq ictimaiyyətə açıqlanması vacib əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Nəticədə, dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması əhali ilə bazar subyektlərində ölkəyə ödədikləri vergi və başqa məcburi ödəmələrin keyfiyyətli xidmət formasında onlara qayıtdığı fikrini formalaşdıracaqdır. Bu cəhətdən Estoniya ilə Avropa İttifaqının əksər ölkələrində olduğu kimi ölkənin sosial müdafiə sisteminin zəruri sosial sığorta ayırmaları ilə gəlir vergisi ödəmələrinə adekvatlığının təmin olunması yönündəki tədbirlərin davam etdirilməyi effektiv olacaqdır. Bütün bunlarla bərabər, dövlət məsrəflərinin prioritet yönlərinin cəmiyyətin ehtiyaclarına lap da uyğunlaşdırılması və onların faydalılığının artırılması ilə əlaqəli tədbirlər də gücləndirilmək məcburiyyətindədir.
- ✓ Qeyri-rəsmi sektor əleyhinə maarifləndirmə kompaniyalarının genişləndirilməyi ilə effektivliyinin artırılması. Dövlətdə qeyri-rəsmi sektor əleyhinə müəyyən maarifləndirmə kompaniyaları aparılsa belə, bizə görə, bu vaxt kütləvilik ilə ünvanlılıq prinsiplərinə çox da də riayət olunmur. Bu cəhətdən düşünürük ki, maarifləndirmə kompaniyaları lap çox əhali kütlələrini əhatə etməli və ayrı-ayrı sosial qrupların

(istehsalçılar, alıcılar, biznesi maliyyələşdirənlər, çalışanlar, həmkarlar ittifaqları, siyasətçilər, bürokratlar) maraqları yönündə mesajlar verə bilməlidir. Bu məqsədlə propoqanda vasitələrinin hamısından - dərslilər, radyo, televizya, ictimai salonlar və.s istifadə edilməlidir. Eyni zamanda, qeyri-rəsmi sahə əleyhinə maarifləndirmə kompaniyaları qeyri-rəsmi məşğulluğu da əhatə etmək məcburiyyətindədir. Bu cəhətdən düşünürük ki, Əmək ilə Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə Dövlət Sosial Müdafiə Fondu beynəlxalq təşkilatlar, Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası və qeyri-hökumət təşkilatları ilə də əməkdaşlıq edərək milli şəkildə qeyri-rəsmi məşğulluq əleyhinə maarifləndirmə kompaniyaları təşkil olunmalıdır. Bütün bunlarla bərabər, birinci olaraq həmkarlar təşkilatları olaraq, bütün qeyri-hökumət təşkilatlarının formal məşğulluğu stimullaşdırmaya istiqamətlənmiş maarifləndirmə fəaliyyətlərini maliyyələşdirmələri təşviq olunmalıdır.

Azərbaycanda kölgə iqtisadiyyatının yaranmasının əsas səbəblərindən biri də vergi dərəcələrində müəyyən boşluqların olmasıdır. Belə ki, kölgə iqtisadiyyatının yaranması, eləcə də şaxələnməsinə müxtəlif amillər təsir göstərir. Bu amillər aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli verilmişdir.

Sxem 5.

Azərbaycanda vergi sahəsində kölgəiqtisadiyyatının yaranmasına səbəb olan amillər

Vergi sistemində müəyyən boşluqların olması kölgə iqtisadiyyatının yaranmasının başlıca səbəblərindən hesab edilir. Vergi boşluqlarının yaranmasının əsas səbəbi isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ Gəlirin məbləğinin az göstərilməsi;
- ✓ Vergilərin az miqdarda ödənilməsi;
- ✓ Vergi bəyannamələrinin təqdim olunmaması;
- ✓ Vergi ödəyiciləri tərəfindən mövcud vergi qanunvericiliyinin düzgün anlaşılmaması;
- ✓ Vergi inzibatçılığı sahəsində boşluqların olması ilə vergi administrasiyasının qeyri-effektiv fəaliyyəti.

Vergi siyasətinin düzgün həyata keçirilməməsi və əhalidə vergilərin düzgün və vaxtında ödənilməsinin təmin olunmaması, eləcə də vergi qanunvericiliyinin anlaşılıqlı dildə verilməməsi vergidən yayınma hallarının artması ilə sonlanır ki, bu da son

olaraq sahibkarların öz gəlirlərinin müəyyən hissəsini dövlətdən, iqtisadiyyat gizlətməsi ilə nəticələnir.

Beləliklə, sahibkarların öz gəlirlərinin bir hissəsini dövlətdən gizlətməsi, tam olmayan, təhrif edilmiş gəlir siyasətinin həyata keçirilməsi gizli iqtisadiyyatın yaranmasına, eləcə də şaxələnməsinə səbəb olan əsas amillərdən biridir. Və xüsusilə də vurğulamaq istərdim ki, kölgə iqtisadiyyatının gizlədilməsi, eləcə də ona yol açan səbəblərin düzgün müəyyən olunmaması son illərdə gizli iqtisadiyyatın daha da sürətlənməsinə yol açacaqdır.

FƏSİL III. İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINA MANE OLAN ƏNGƏLLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI VƏ MÜBARİZƏ TƏDBİRLƏRİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. İqtisadi əngəllərin tənzimlənməsində dünya təcrübəsi

İqtisadi əngəllər dedikdə, hər bir ölkədə iqtisadiyyatın inkişafına maneə olan əngəllərin mənmusu başa düşülür. Dünyanın elə bir inkişaf etmiş ölkəsi tapmaq olmaz ki, həmin ölkədə iqtisadi əngəl olmasın və yaxud da iqtisadiyyatına inkişafına təhlükə yarada bilən, onun şaxələnməsinin qarşısını ala bilən süni maneələrin yaradılması üçün şərait olmamış olsun. Deməli iqtisadiyyatın inkişafının qarşısını kəsən maneələrin mövcudluğu ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstərici deyildir. İqtisadi əngəllərin formalaşması və inkişafı, daha da şaxələnməsi sahibkarların psixoloji çüuru ilə də əlaqədardır. Belə ki, birdən və yaxud da qısa müddətə varlanmaq həvəsi bir çox hallarda kölgə iqtisadiyyatının yaranmasına və inkişafına şərait yaradan əsas məsələyə çevrilməkdədir. Hətta vergi dərəcələrinin tam normal olduğu və sahibkarlığın inkişafına əlverişli şəraitin olduğu ölkələrdə belə kölgə iqtisadiyyatına az və yaxud da çox dərəcədə rast gəlmək mümkündür. Sadəcə fərq ondadır ki, belə tipli ölkələrdə kölgə iqtisadiyyatı çox az həcmdə görünən olur.

Dünya Bankının 2015-ci il üzrə hesabatlarına nəzər salsaq görərik ki, gizli iqtisadiyyatın ümumi payı son illər ərzində xeyli artaraq ümumi iqtisadiyyatın 41.2 faizini əmələ gətirmişdir. Həmin sözügedən hesabatda Dünya Bankı 151 ölkə haqqında məruzə hazırlamışdır. Buradan isə o aydın olur ki, dünyanın 151 ölkəsində kölgə iqtisadiyyatı bu və ya başqa səviyyədə mövcuddur.

Dünya Bankının bu hesabatı müqayisəli xarakter daşımaqdadır. Belə ki, bu hesabatda 1999-2015-ci illər qarşılaşdırılmışdır. Belə ki, 1999-cu ildə kölgə iqtisadiyyatının rəsmi göstərici 32.5 faiz həcmində olmuşdursa, bu rəqəm 2010-cu ildə 32.5 faiz həcmində, 2015-ci ildə isə bir qədər də artaraq 41.2 faizlə müəyyən olunmuşdur.

Kölgə iqtisadiyyatının ən aşağı səviyyəsi İsveçrədə müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, İsveçrədə kölgə iqtisadiyyatı ümumi iqtisadiyyatın yalnız 8.6 faizini əhatə

etməkdədir. Bu siyahıda ikinci yeri ABŞ tutur. ABŞ-da da kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi birrəqəmli ədədlə ölçülür. Belə ki, ABŞ-da gizli iqtisadiyyat ümumi iqtisadiyyatın 8.8 faizini əhatə edir. Yeraltı iqtisadiyyatın ən az müşahidə olunduğu digər bir dövlət isə Avstriyadır. 2015-ci ildə Avstriyada kölgə iqtisadiyyatının həcmi ümumi iqtisadiyyatın yalnız 9.8 faizini təşkil etmişdir. Öz ərazisinin kiçikliyi ilə seçilən Lüksemburq da gizli iqtisadiyyatın az müşahidə edildiyi ölkələrdəndir. Bu dövlətdə yeraltı iqtisadiyyat ümumi iqtisadiyyatın yalnız 9.9 faizini təşkil etməkdədir. [40]

İndi isə gizli iqtisadiyyatın ən çox olduğu dünya ölkələrini təhlil edək. dünya Bankının məlumatına əsasən, bu siyahıda birinci yeri qonşu dövlət olan Gürcüstan tutur. Belə ki, Gürcüstanda qeyri-rəsmi iqtisadiyyat ümumi iqtisadiyyatın 70 faizini əhatə etməkdədir. Bu siyahının ikinci pilləsində Boliviya qərarlaşıb. Boliviya yeraltı iqtisadiyyatın həcmi 2015-ci ildə ümumi iqtisadiyyatın 68.1 faizini əhatə etmişdir. Siyahının üçüncü pilləsində isə çox təəssüf ki, respublikamız qərarlaşmışdır. Belə ki, Dünya Bankının hesabatına əsasən, Azərbaycanda 2015-ci ildə kölgə iqtisadiyyatı ümumi iqtisadiyyatın 63.3 faizini təşkil edir.[40]

Bütün reyting cədvəllərində qabaq sıralarda olan Baltikyanı ölkələr də vəziyyət ürəkaçan deyildir. **Latviya**da 2007-ci ildə kölgə iqtisadiyyatının payı 39,6% idisə, 2015-ci ildə onun payı 44,3%-ə yüksəlib. Latviya 109-cu yerdə yerləşir. Az da olsa yaxşı vəziyyət **Litvada**dır. 151 ölkə içində 64-cü olan Litvada ÜDM-nin 31,9%-i həcmində qanunsuz dövriyyə vardır. **Estoniya** isə 40,3% göstərici ilə Latviyada 7 pillə aşağıda - 102-ci yerdə yerləşir.[40]

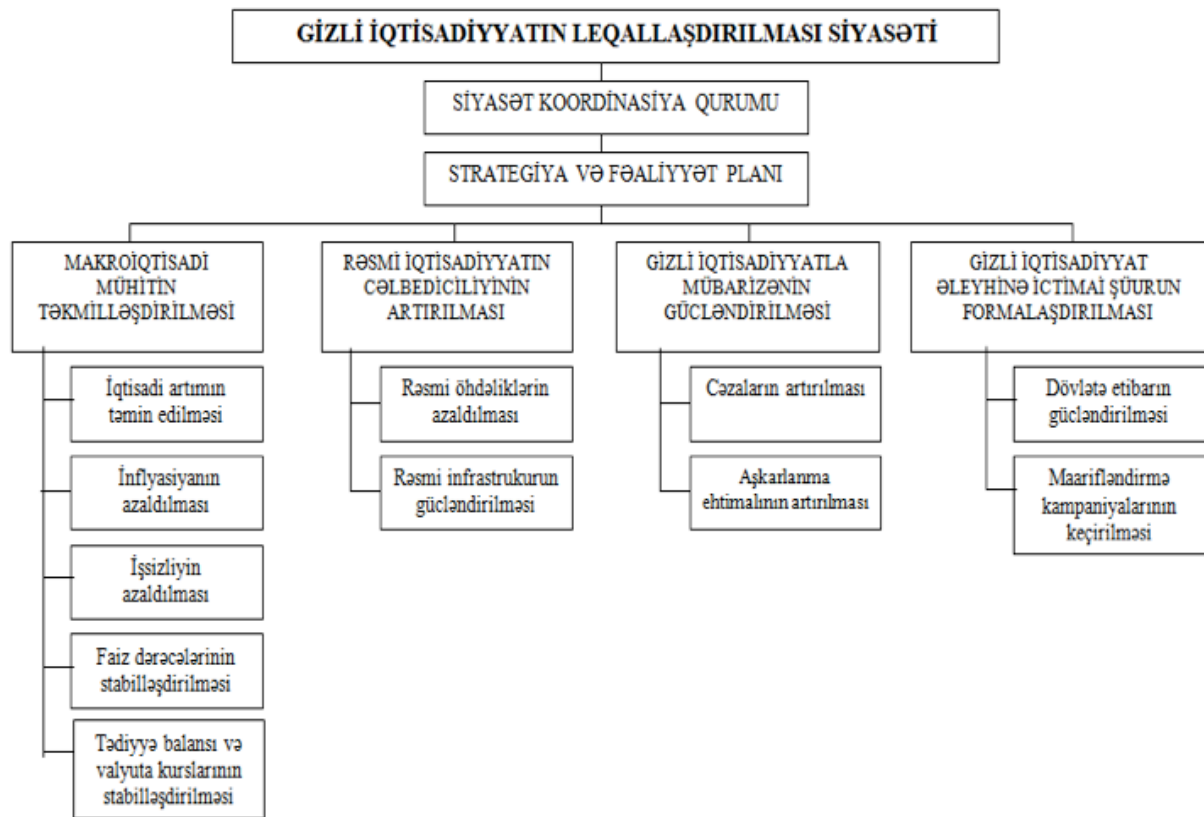
Qonşu Rusiyada həmin göstərici 48,6% təşkil etməkdədir. Şimal qonşumuz cədvəldə 130-cu yerdə yerləşir. Ukrayna 145-ci (54,9%), Belarus 136-cı (49,8%) yeri tutmuşdur.

Bankın məlumatına əsasən, 151 ölkə arasında təkcə 11 ölkədə kölgə iqtisadiyyatının payı azalmışdır.[40]

Dünya ölkələrində gizli iqtisadiyyatın aradan qaldırılması və yaxud da onun leqallaşdırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər həyata keçirmişlər. dünya

təcrübəsində gizli iqtisadiyyatın leqallaşdırılmağı siyasəti aşağıdakı sxem vasitəsilə həyata keçirilir.

Sxem 3.1.

Mənbə: Elşən Bağırzadə. “Gizli iqtisadiyyat üzrə dövlət siyasəti necə qurulmalı” məqalə. <http://diskurs.az/az/az-rbaycan-i-u-f-d-els-n-bagirzad-gizli-iqtisadiyyat-uzr-hokum-t-siyas-ti-nec-qurulmali/>

Sxem 3.1-i təhlil edək. Gizli iqtisadiyyatın leqallaşdırılmağı siyasəti ilə əlaqəli ən çağdaş təcrübələr ilə elmi yanaşmaların təhlilindən aydın olur ki, sözügedən siyasətin cəzalandırma ilə başqa məcburetmə tədbirlərindən lap çox gizli iqtisadiyyatın səbəblərinin aşkar edilməsi və onların aradan qaldırılmağı yönündə qurulmalı olduğu barədə elmi və siyasi dairələrdə indi fikir birliyi vardır.

Gizli iqtisadiyyatın leqallaşdırılmağı siyasəti formalaşdırıldığı anda görülməli olan birinci iş problemin səbəblərinin konkret təsbit olunmasıdır. İqtisadi, fiskal, instutsional, sosial, siyasi ilə psixoloji xarakterli həmin səbəblər heç də bütün

dövlətlərdə bir olmur və onların tarixi inkişaf xarakterləri, iqtisadi ilə sosial quruluşlarının xüsusi cəhətlərindən bağlı olaraq fərqlənirlər.

Gizli iqtisadiyyatın leqallaşdırılmağı siyasətinin qurulmağında ikinci mərhələ onun səbəblərinin ortadan götürülməsi üçün həyata keçiriləcək tədbirlərin vacib istiqamətlərinin aşkar edilməsidir. Ayrı-ayrı nəzəri mənbələr ilə ayrı-ayrı dövlətlərdə həyata keçirilmiş müvafiq siyasətlərin təhlilinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, dünya təcrübəsində indi bu istiqamətdə də bəzi ortaq yanaşma formalaşmışdır. Deməli, mövcud yanaşmaları bütünləşdirməyə çalışsaq, onda dünya təcrübəsinə uyğun olaraq gizli iqtisadiyyatın leqallaşdırılmağı siyasətinin mühim istiqamətlərinin makroiqtisadi şəraitin təkmilləşdirilməyi, rəsmi iqtisadiyyatın cəlbediciliyinin artırılmağı, gizli iqtisadiyyatla mübarizənin gücləndirilməyi və gizli iqtisadiyyat əleyhinə ictimai şüurun formalaşdırılmağından ibarət olduğunu qeyd etmək olar.

Dünya ölkələrində qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın leqallaşdırılmağı siyasəti yönündən mövcud makroiqtisadi sabillik ilə iqtisadi inkişaf tempinin qorunub saxlanılmağı əsas şərt olmaqla bərabər, tədqiqatlarımızdan aydın olur ki, həmin sahədə aşağıdakı istiqamətlərə əsasən tədbirlərin həyata keçirilməyi də vacibdir:

-Dövlətdə iqtisadi artışı yetərli hesab edilsə də, hazırkı iqtisadi inkişaf səviyyəsi öz-özlüyündə qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın maddi özüllərini qorumaqda davam etməkdədir. Bu cəhətdən hesab edirik ki, gələcək illərdə iqtisadi artışı davamlılığının təmin edilməsi, məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməyi, kasıblığın, gəlir bərabərsizliyinin, regional iqtisadi disbalansın azaldılmağı, qeyri-neft sahəsinin inkişaf etdirilməyi istiqamətlərində siyasi tədbirləri intensiv olaraq davam etdirilməlidir [9. səh.171].

- Dövlətdə xammala əsaslanmış iqtisadi artışı modelindən yüksək texnologiya ilə məhsuldarlığa əsaslanmış iqtisadi artışı modelinə keçid yönündə aşağıda qeyd edilən tədbirlər gerçəkləşdirilməlidir:
 - Dövlətə yeni texnologiya transferinin təşviq olunması. Bu məqsədlə ölkə tərəfindən innovativ xarakterli kapital mallarının idxalı, xarici investorların (ən çox da transmilli şirkətlərin) dövlətə

müasir texnologiyalar gətirməyi, yerli şirkətlərin xarici şirkətlərlə patent, françayzinq şəklində sazişlər bağlamağı, beynəlxalq elmi konfiranslar, akademik mübadilə proqramları ilə elmi-texniki nəşrlərin yayılmağı təşviq olunmalı və beynəlxalq texniki yardım proqramları ilə əməkdaşlıq lap da gücləndirilmək məcburiyyətindədir.

- Elmi-texnoloji araşdırmalara investisiya qoyuluşlarının artırılmağı. Bu növ məsrəflərin ÜDM-də payının indi Yaponiyada 3 faiz, ABŞ-da 2,8 faiz, Avropa İttifaqında isə 1,8 faiz olduğunu nəzərə almaqla, ölkəmizdə də bu məsrəflərin birinci mərhələdə Avropa İttifaqı səviyyəsinə çatdırılmağına çalışılmalıdır. Bu cəhətdən əsasən də elmi-texnoloji araşdırmalara qoyulmuş investisiyaların, adətən, dövlət tərəfindən maliyyələşdirildiyi indiki modeldən, təxminən maliyyələşdirməkdə özəl sektorun aktiv olaraq iştirak etdiyi modelə keçilməlidir. Bu məqsədlə özəl sektorun elmi-texnoloji araşdırmalara istiqamətləndirdiyi fondların tamamilən və ya bəzən də vergidən azad edilməsi effektiv tədbir sayıla bilər.
- Elm-iqtisadiyyat əməkdaşlığının ən inkişaf etmiş modellərinin tətbiq olunması. Bu cəhətdən elm və elmi-tədqiqat fəaliyyətləri getdikcə universitetlərə verilməli və texnoloji və biznes inkubator mərkəzləri, texnoparklar, texnoşəhərciklər ilə elm parkları kimi elmi-iqtisadiyyat ya da universitet-biznes əməkdaşlığının vacib infrastrukturunu formalaşdırılmalıdır.
- İqtisadiyyatda resursların bölgüsü ilə istifadəsi sahəsində faydalılığın yüksəldilməyinə imkan yaradan yeni istehsal ilə idarəetmə sistemlərinin formalaşdırılmağı. Bu cəhətdən iqtisadiyyatda korporativ idarəetmə standartlarının mənimsənilməyi və inkişaf etdirilməyi, firmaların “məcmu

keyfiyyət idarəetməyi”, “statistik proses nəzarəti”, “dızaynda keyfiyyət”, “benchmarking”, “kiçilmə”, “optimallaşma”, “outsourcing”, “çevik istehsal”, “asan təşkilat modeli”, “iyerarxiyaların azaldılmağı”, “işçilərin gücləndirilməyi”, “avtomatlaşdırma”, “dayanmadan təlim”, “avtonəzarət”, “kaizen”, “5-S” kimi yeni idarəetmə model ilə texnologiyalarından istifadəsi təşviq olunmalıdır.[9. səh. 171]

- Optimal həcmli iqtisadi vahidlərin formalaşmağı təşviq olunmaqla iqtisadiyyatda miqyas effektinin yüksəldilməyi. İndi ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyətdə olan göstərmiş sahibkarlıq subyektlərinin 95 faizdən artığı kiçik müəssisələr ilə fiziki şəxslər hesab edilir və bu da aşağı məhsuldarlığın başlıca səbələrindən biri olaraq çıxış edir. Bu cəhətdən başda aqrar sektor olmaqla dövlət iqtisadiyyatında iri sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmağının stimullaşdırılmağı vacibdir.
- Təhsilin, ələxüsus da peşə təhsilinin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməyi və dövlətdən “beyin axını”na yol verilməməyi. Bu cəhətdən bazar iqtisadiyyatına ən müvafiq təhsil sisteminin Qərbdə formalaşmış olduğu məntiqindən hərəkət etməklə, dövlət təhsil sisteminin Avropa standartlarına keçidi ilə əlaqəli aparılmış islahatların dərinləşdirilməyi və təkmilləşdirilməsi, təhsilin idarə edilməsində müasir yanaşmalara üstünlük verilməyi, təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının mütəmadi modernləşdirilməyi və təhsil çalışanlarının maddi və sosial durumunun yaxşılaşdırılmağı istiqamətində iqtisadi meyarlara əsaslanan strategiyaya keçid sürətləndirilməlidir.
- Dövlətdə məşğulluğun yüksəldilməyi, bir sözlə, işsizliyin təbii səviyyədə saxlanılmağı və həmin sahədəki müvəffəqiyyətlərin

davamlılığının təmin olunması üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər artırılmalıdır:

- Məşğulluq probleminin həll edilməsində özəl sektorun vəzifəsinin artırılması. Bu cəhətdən özəl sahibkarlığın inkişaf etdirilməyi və məşğulluq üzərindəki vergi yükünün lap da azaldılmağı ayrıca əhəmiyyət kəsb etməkdədir.
- Məşğulluğu təşviq edən iqtisadi siyasət mexanizmlərinin formalaşdırılmağı. Bu baxımdan ayrı-ayrı ölkələrdə tətbiq oluna yeni işçilərə əsasən vergidən azadolma (Monteneqro), təzə iş yerləri üzrə vergi krediti (Estoniya, Slovakiya, Gürcüstan), reinvestisiya gəlirlərinə vergi güzəşti (Estoniya), işsizliyin çox olduğu və üstün inkişaf etdirilmiş bölgələrdə kiçik və orta sahibkarlığa vergi güzəşti ilə krediti (İtaliya ilə Türkiyə), yeni işə girənlər üçün məcbur sayılan sosial sığorta dərəcəsinin azaldılmağı (İspaniya, İtaliya), yeni özünüməşğullar üzrə sosial müdafiə ayırmağının azaldılmağı (Polşa, Birləşmiş Krallıq, Fransa) şəklində iqtisadi siyasət mexanizmlərindən istifadə edilə bilər.[9. səh. 172]
- Əmək bazarında tələb ilə təklifin struktur uyğunluğuna nail olunmağı yönündə tədbirlərin genişləndirilməyi. Əsasən də, bu yöndə dövlətdə əməkqabiliyyətli əhəlinin sayında peşə təhsilli olmuşların payının (indi təqribən 10%) inkişaf etmiş dövlətlərə nəzərən nisbi aşağı olduğunu, iqtisadiyyatın isə indi bu növ işçilərə ehtiyacının çoxaldığını nəzərə alarmaqla əmək təklifində peşə təhsilli çalışanların payının artırılmağı vacibdir.
- İşsizlərə yeni peşə bacarıqları aşılamaş geniş miqyaslı peşə təhsili proqramlarının gerçəkləşdirməyi. Bu məqsədlə birinci olaraq ölkədə işsizliyin inventarizasiyası təkmilləşdirilməli və işsizlərin rəsmi olaraq qeydiyyatdan keçmələri təşviq olunmalıdır. Sonrakı

pillədə isə peşə bacarıqları əmək bazarının tələbatına cavab verməmiş işsizlərin ödənişsiz olaraq qısamüddətli peşə təhsili kurslarına cəlb olunması vacibdir. Bu vaxt ölkə peşə təhsili qurumları ilə bərabər, özəl sektor ilə qeyri-hökumət təşkilatlarının bir sıra imkanlarından istifadə olunması da prosesin effektivliyini yüksəldilməyinə imkan yaradacaqdır.

- Ölkədə yoxsulluq ilə gəlir bərabərsizliyinin azaldılmağı üçün, yoxsulluqla mübarizənin hazırkı siyasət mexanizmləri təkmilləşdirilməli, gəlir eyniliyinin azaldılmağında fiskal siyasət vasitələrindən lap da fəal olaraq istifadə olunmalıdır. Bu cəhətdən aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməyi səmərəli ola bilər:
 - Gələcək illərdə neft gəlirlərinin lap da çoxalacağını nəzərə alaraq, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının aşkar etdiyi sığorta növlərindən biri sayılan “ailə sığortası”nın tətbiq olunması. Belə ki, həmin sığortanın tətbiqi ilə, kasıb ailələrə dövlət tərəfindən ayrə-ayrı adlarla ödənilmiş mövcud pul transfertlərini, həmin ailələrdəki anaların adına açılan bank hesablarına yatırılacaq tək bir həcmdə (normal bir ailənin minimum tələblərini ödəməyə şərait yaradan) aylıq pul transferti ilə əvəzləşdirmək olar.
 - Kasıb ailələrin dövlət vasitəsilə mənzil təminatının yaxşılaşdırılmağı, təhsil ilə səhiyyə xidmətlərinə çıxış şəraitinin genişləndirilməyi yönündə tədbirlərin gücləndirilməyi. Həmin istiqamətdə kasıb ailələrin mənzil alma perspektivlərinin genişləndirilməyi üçün mövcud ipoteka kreditləşdirilməsi sisteminin lap da sadələşdirilməyi və genişləndirilməyi, təhsil ilə səhiyyə xidmətlərindən lap əhəmiyyətli işlətmələrini təmin etmək üçün dövlət tərəfindən maliyyələşdirilmiş və yalnız yoxsul insanın istifadə edə biləcəyi ayrıca kartların tətbiqi gələcək zamanlarda həyata keçirilə bilər. Eyni zamanda , kasıb ailələrin mənzil

təminatını yaxşılaşdırmaq üçün, Türkiyə təcrübəsinə əsaslanmaqla, həmin sahədə ölkə siyasətini gerçəkləşdirəcək “Prezident yanında Əhəlinin Mənzil Təminatı Xidməti” modelində rəsmi strukturun formalaşdırılmağı da olar.

3.2. Qeyri formal iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi metodlarının və üsulların təkmilləşdirilməsi

Qeyri formal iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində hər bir dövlətdə xüsusi proqramlar işlənilib hazırlanır və dövlət tərəfindən həyata keçirilmiş bir çox tədbirlər planı məhz gizli iqtisadiyyatın qarşısının alınmasına, iqtisadiyyatın əngəllər olmadan inkişafının sürətlənməsinə istiqamətlənir. Bu baxımdan respublikamız da istisnalıq təşkil etmir. Azərbaycan Respublikasında əvvəlki paragraflarda dediyimiz kimi, gizli iqtisadiyyat kifayət qədər yüksək səviyyədə müşahidə olunur, bunun da əsas səbəbi kimi əhəli qrupları arasında sahibkarlıqla məşğul olmaq istəyən nümayəndələrin sadəcə olaraq məsələyə öz şəxsi mənafeləri nöqtəyi-nəzərindən baxması əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Azərbaycan Respublikası iqtisadi əngəllərin aradan qaldırılması sahəsində dövlət olaraq kompleks tədbirlər həyata keçirir. Bu baxımdan da Azərbaycan Respublikası Prezidentiinin 9 oktyabr 2017-cı il tarixli №3287 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında qeyri-rəsmi məşqulluğun qarşısının alınmasına dair Tədbirlər Planı” müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Haqqında danışdığımız Tədbirlər Planına əsasən, qeyri-rəsmi məşqulluğun aradan qaldırılmağı sahəsində mövcud qanunvericilik sisteminin təkmilləşdirilməsinə dair normativ-hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi əsas prioritet kimi qəbul edilmişdir. Aşağıdakı cədvəl vasitəsilə həmin sahənin inkişafını nəzərdə tutmuş Tədbirlər Planı və əsas vəzifələr, eləcə də həmin vəzifələrin icrası üçün məsul olan dövlət orqanları müəyyən edilmişdir.

**Cədvəl 3.1. Qeyri-rəsmi məşğulluğun aradan qaldırılması sahəsində
normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi**

Sıra №-si	Tədbirlərin adı	İcraçılar	İcra müddəti	Gözlənilən nəticə
I. Normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi				
1.1.	Qeyri-rəsmi məşğulluğun qarşısının alınmağı məqsədilə "Məşğulluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda və başqa normativ hüquqi aktlarda dəyişikliklər haqda layihələr hazırlanmağı	Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi Təvsiyə edilir: Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası	2018-ci ilin iyul ayınadək	qeyri-rəsmi məşğulluğun qarşısının alınmağı üçün normativ hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi
1.2.	Vergi ilə məcburi dövlət sosial sığorta haqqının ödənişlərindən yayınma məqsədilə əmək münasibətləri prosesində mülki-hüquqi münasibətlər formasından sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasını təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində, Vergi Məcəlləsində, Mülki Məcəlləsində və başqa normativ hüquqi aktlarda dəyişikliklər barədə layihələr hazırlanmağı	Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi Təvsiyə edilir: Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası	2018-ci ilin iyul ayına qədər	əmək və mülki münasibətlərin fərqləndirilməsi nəticəsində işçilərin sosial müdafiə hüquqlarının təmin olunması
1.3.	Məcburi dövlət sosial sığorta yükünün işəgötürənlər və işçilər arasında optimal bölünməsi ilə əlaqədar beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi əsasında qanunvericilikdə dəyişikliklər barədə layihələr hazırlanmağı	Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi Təvsiyə edilir: Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası	2018-ci ilin iyul ayına qədər	işəgötürənlərin qeyri-rəsmi məşğulluqdan çəkildirilməsinin stimullaşdırılması

1.4.	Yeni yaradılan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə işçi sayından və əməkhaqqı fondundan asılı olaraq, müvəqqəti vergi güzəştlərinin tətbiqi istiqamətində tədbirlər görülməsi	Vergilər Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi Təvsiyə edilir: Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası	2018-ci ilin iyul ayına qədər	
1.5.	Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində aşağıdakılarla bağlı dəyişikliklərin edilməsi istiqamətində tədbirlər görülməsi: a) vergi krediti sisteminin tətbiq edilməsi; b) sadələşdirilmiş vergi üzrə aylıq sabit məbləğ ödəyənlərin fəaliyyətini tənzimləyən prosedurların sadələşdirilməsi; c) fəaliyyət sahələrinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi	Vergilər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi Təvsiyə edilir: Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası	2018-ci ilin sentyabr ayına qədər	əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi
1.6.	Qeyri-rəsmi məşğulluğun aşkar olunaraq qarşısının alınmağında icbari tibbi sığortanın imkanlarından istifadə olunması məqsədilə tədbirlər görülməsi	Səhiyyə Nazirliyi, İcbari Tibbi Sığorta üzrə Dövlət Agentliyi	2018-ci ilin noyabr ayınadək	əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsi üçün əlavə təminat sisteminin yaradılması
1.7.	İşsizlikdən sığorta sisteminin tətbiqinin sürətləndirilməsi	Nazirlər Kabineti, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi	2017-ci ilin sonunadək	rəsmi əmək münasibətlərinin dəstəklənməsi və stimullaşdırılması

1.11.	Qeyri-rəsmi məşğulluğun xarakterik olduğu iqtisadi fəaliyyət sahələrində (pərakəndə ticarət, iaşə, nəqliyyat, turizm, xidmət və s.) qeydiyyatdan keçməmiş əmək fəaliyyətinin qarşısının alınması üçün qabaqcıl beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və həmin sahələrdə fəaliyyətin gücləndirilməyi	Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi	2018-ci ilin iyul ayına qədər	ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət sahəsində qeyri-rəsmi məşğulluğun qarşısının alınması üçün təsirli və spesifik mexanizmlərin yaradılması
1.12.	Qeyri-rəsmi məşğulluğun qarşısının alınması üzrə həyata keçirilən nəzarət tədbirlərində videoçəkilişlərin aparılması və elektron protokolların tərbi ilə bağlı qanunvericilik aktlarında dəyişikliklər edilməsi ilə əlaqədar təkliflərin təqdim edilməsi	Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi Təvsiyə edilir: Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası	2018-ci ilin iyul ayına qədər	qeyri-rəsmi məşğulluğun qarşısının alınması sahəsində nəzarət mexanizminin gücləndirilməsi
1.13.	Peşə standartlarının normativ hüquqi bazasının yaradılması və əhatə dairəsinin genişləndirilməyi	Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi	2018-ci il oktyabr ayınadək	əmək bazarında səriştəli işçi qüvvəsinin artımı və onların əmək hüquqları və vəzifələri haqqında yüksək maariflənmə səviyyəsinə nail olması

Mənbə: <http://www.e-qanun.az/framework/36613>

Müstəqillik dövründə Azərbaycanada həyata keçirilmiş iqtisadi siyasətlərin təhlilindən aydın olur ki, bu dövr müddətində yuxarıda qeyd edilən istiqamətlər üzrə respublikada vacib sayıla biləcək işlər görülüb. Eyni zamanda da, tədqiqatlarımızdan ortaya çıxır ki, ölkəmizdə bu sahədəki dövlət siyasəti gələcək illərdə də davam edəcəkdir. Bunu bir sıra vacib siyasi sənədlərindən də görmək olar. Deməli, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-ci il tarixli 2198 №-li

Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan dövlətinin milli təhlükəsizlik konsepsiyası”nda və Azərbaycan dövlət Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli 80 nömrəli Fərmanıyla təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikası bölgələrinin 2009-2013-cü illərdə sosial-iktisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda və eləcə də Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 15 sentyabr 2008-ci il tarixli 3043 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycanda yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”nda büdcə gəlirlərinin çoxaldılması yönündə vergilərdən azadolmaların sayının azaldılması, gömrük-tarif sistemində lazımsız güzəştlərin ləğv olunması, qeydiyyatdan yayınmış hüquqi və fiziki şəxslərin qeydiyyata alınması işinin gücləndirilməsi, eyni zamanda, cəmiyyətdə vergi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməyi üçün əhəlinin maarifləndirilməyinin gücləndirilməyi və əmək əlaqələrinin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməyi yönündə qeyri-formal əmək münasibətlərinin leqallaşdırılması üzrə tədbirlər planının hazırlanmaqla həyata keçirilməyi kimi tədbirlər nəzərdə tutulubdur. [2; 3; 4].

Dünya təcrübəsinə istinad edərək Azərbaycanda aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi gizli iqtisadiyyatın azalmasına təkan verəcəkdir:[7. Səh. 151]

- Dövlətdə inflyasiya ilə mübarizə etmənin davamlılığını təmin edəcək, inflyasiyanın iqtisadi subyektlər üzərindəki neqativ təsirini neytrallaşdıracaq mexanizmlər inkişaf etdirilməlidir. Bu cəhətdən mövcud siyasətin aşağıda göstərilən istiqamətlərdə təkmilləşdirilməyi əhəmiyyətli sayıla bilər:

- Mərkəzi Bankın bazar subyektlərinin əhəmiyyətli gözləntilərini yönləndirmə mexanizmlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməyi. Bu cəhətdən ölkəmizdə formalaşdırılması vacib olan mexanizmlərdən birincisi iqtisadi subyektlərin gözləntilərini aşkar edəcək anket sorğularının müntəzəm çəkildə həyata keçirilməyi və nəticələrinin sistemli olaraq ictimaiyyətə açıqlanmasıdır. Həmin mexanizmlərə “Gözlənti Anketi”, “İqtisadi Təmayül Anketi”ilə bunlara əsaslanaraq formalaşdırılan “Real Sektorun Güvənmə İndeksi” ilə “Alıcının Güvənmə İndeksi” məxsusdur. Bunlar Mərkəzi

Bankın monetar siyasətini lap effektiv formada qurmağa şərait yaradacaq, həmçinin də iqtisadi subyektlərin gözləntilərinin doğru istiqamətdə formalaşdırılmasına təsir edəcəkdir.

- Gəlirlərin indeksləşdirilməyinin mövcud praktikasının genişləndirilməyi. İndi ölkədə inflyasiya səviyyəsinə müvafiq olaraq gəlirlərin indeksləşdirilməyi lap çox pensiya ilə sosial müavinətlərin ödənilməyində özünü biruzə versə də, bizcə, bu prosesin sistemli olaraq dövlət sektorunda işləyənlərin əməkhaqlarını, o cümlədən, respublikada minimum əməkhaqqı məbləğini əhatə edən yönlərdə genişləndirilməyi və bunun qanunla təsbit olunması daha səmərəli olacaqdır.
- İnflyasiyanın bazar subyektləri üstündə vergiqoyma yönündən əmələ gətirə biləcəyi “fisqal sürünmə” (fisqal draq) effektivini neytrallaşdırmaq üçün, 1989-cu ildə 29 Saylı Beynəlxalq Miihasibat Standartı tərəfindən meydana atılmış və indi bir çox Qərbi dövlətlərində tətbiq olunan inflyasiya muhasibatlığı sistemində keçilməyi. Həmin sistemin tətbiqi pulun satılma gücündəki dəyişimlər ucbatından maliyyə göstəricilərində meydana çıxan süni “artış”ların vergitutma zamanı nəzərə alınmağına imkan yaradacaqdır. İnflyasiya muhasibatlığı sistemi ələlxüsus da proporsional vergi sisteminin tətbiq olunduğu Azərbaycan kimi dövlətlərdə lap faydalıdır.

- Respublikada faiz işinin qeyri-rəsmi yığımların investisiya formasında rəsmi iqtisadiyyata cəlb edilməsini stimullaşdırma potensialı çoxaldılmalıdır. Bu cəhətdən aşağıdakı iki yöndə əldə ediləcək nailiyyətlər xeyli əhəmiyyətlidir:

- Əmanətlərə tətbiq olunan orta faiz dərəcələri və kapitalın qeyri-rəsmi sahədəki orta gəlirlilik səviyyəsi arasındakı uyğunsuzluğun ən aza endirilməyi. Bu, yığımlarını qeyri-rəsmi sahədə investisiyaya

yönəldənləri sözügedən yığımlarını banklara əmanət formasında təqdim etməyə istiqamətləndirə bilər.

- İnvestisiya kreditlərinə tətbiq olunan faiz dərəcələrinin rəsmi sektorda investisiya işini stimullaşdırmağa şərait yaratması. Bu, banklardakı yığımların rəsmi sektorda investisiyaya çevrilməyi prosesini sürətləndirəcəkdir.

- Ölkədə makroiqtisadi stabilliyin əsas elementi olan valyuta gəlirlərinin uzunmüddətli zaamanda davamlılığının təmin edilməsi yönündən ixrac gəlirlərinin neftdən asılılığının azaldılmağı yönündə siyasət tədbirləri aparılmalıdır. Bu baxımdan, ələlxüsus da, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının gücləndirilməyi ayrıca əhəmiyyət daşımaqdadır. Dünya təcrübəsinə əsaslanmaqla, bu yöndə aşağıda göstərilən tədbirlərin dövlət tərəfindən həyata keçirilməyi əhəmiyyətli ola bilər:

- Dövlətin var olan və potensial ticarət partnyorları ilə ikitərəfli ticarətin hüquqi özüllərinin inkişaf etdirilməyi, sərbəst ticarət sazişlərinin imzalanmağı, viza rejiminin sadələşdirilməyi və bu dövlətlərdəki diplomatik korpuslarda ticarət ilə iqtisadi müşavirlik xidmətlərinin formalaşdırılmağı və inkişaf etdirilməyi. Burada ələlxüsus da qeyd etməliyik ki, MDB dövlətlərindən başqa ölkəmizin, demək olar ki, bütün dövlətlərlə ciddi viza rejimi vardır. Bizcə, qarşılıqlılıq prinsipi gözlənmək şərtilə bütün ticarət-iqtisadi tərəfdaşlarımızla viza rejiminin sadələşdirilməyi və ya tamamilən aradan qaldırılmağı istiqamətində addımların atılmağı bu dövlətlərlə iqtisadi münasibətlərimizin genişlənməyinə ciddi təsir edəcəkdir. Eyni zamanda, bizcə, birinci mərhələdə bu və qeyd edilən digər yönlərdəki fəaliyyətlərdə türk respublikaları, Müstəqil Dövlətlər Birliyi ilə İslam Konfransı Təşkilatı dövlətləri prioritet xarakter daşmalıdır.
- İxrac istiqamətli istehsal sahələrinə maliyyə təşviqlərinin verilməyi. Həmin ixracat firmalarına ixracat fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməyi ilə əlaqəli fərqli məqsədlər üçün layihələr əsaslanaraq qarşılıqsız pul

yardımları ilə faizsiz kreditlərin verilməsi mümkündür. Həmçinin, ixracatçı firmaların ixracat fəaliyyətlərini genişləndirmək üçün ayrı-ayrı maliyyə institutlarından aldığı kreditlərin faizlərinin dövlət vasitəsilə ödənilməyi mümkündür. Bunlarla bərabər, bir sıra ölkələrdə tətbiq edilən “vergi qaytarılması” üsulundan da istifadə oluna bilər. Nəticədə, ixracatçı firmaların istifadə etmiş olduğu idxal mallarından dövlətin aldığı gömrük vergisi məbləğinin məsrəflərinin aşağı salınması üçün ixracatçı firmalara ödənilməyi onların rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə müsbət təsir edə bilər.

- İxracın kreditləşdirilməsi (“EximBank”lar tərəfindən). Dövlətin ixracatı təşviq siyasətinin ən vacibli vasitələrindən olan bu mexanizmin formalaşdırılması üçün, nəzarət-səhm paketi ölkəyə aid olan “AzEXIMBANK” modelində xüsusi bir bankın təsis olunması mümkündür. Bircə, bankın yalnız ixrac fəaliyyətlərinin kreditləşdirilməsini deyil, o cümlədən, ixracatçıların ixracat üçün başqa maliyyə institutlarından aldığı kreditlərə qarantuya verilməyini və idxalatçı dövlətdə əmələ gələ biləcək iqtisadi və siyasi risklərinin hansısa bir hissəsinin sığortalanmasını da həyata keçirməyi lap faydalı olacaqdır.
- İxrac firmalarında beynəlxalq standartlaşdırma ilə sertifikatlaşdırma sistemlərinə inteqrasiyasına dəstək verilməsi. İndi dünya ticarətində çox yayılmış bu cür qeyritarif məhdudiyyətlərini aşmaq üzrə milli standartlaşdırma ilə sertifikasiya sistemlərinin beynəlxalq tələblər səviyyəsinə yüksəldilməsiylə bərabər, ölkə firmalarının əsasən də Avropa səviyyəsində “CEN”, “CENELEC” ilə “ETSI” və beynəlxalq səviyyədə də “ISO” ilə “IEC” kimi standartlaşdırma ilə sertifikatlaşdırma sistemlərinə inteqrasiyasına ölkə tərəfindən dəstək verilməsi ayrıca əhəmiyyət kəsb etməkdədir.[9. səh. 174]

- Dünya ticarətində “Made in Azerbaijan” markasının formalaşmağı ilə inkişafı sahəsində bütöv və sistemli tədbirlərin genişləndirilməyi. Bu stabil proses olmaqla bərabər, eyni zamanda, bütün dövlət qurumlarının birlikdə fəaliyyətini tələb etməkdədir. Bu cəhətdən ölkə tərəfindən bütün rəsmi strukturların işlərində rəhbər olacağı “Made in Azerbaijan” Marka İmicinin Formalaşdırılmağı Sahəsində Dövlət Strategiyası” isimli sənədin hazırlanmağı vacibdir.

- Büdcə tarazlığının davamlılığının təmin olunması və büdcənin sosial-iqtisadi mərhələlərinin lap faydalı şəkildə həyata keçirilməsi üçün onun neft faktorundan asılılığı getdikcə azaldılmalı və vergilər şəklində davamlı gəlir mənbələrilə maliyyələşdirilmə səviyyəsi çoxaldılmalıdır. Buna aşağıdakı yönlərdə həyata keçiriləcək məqsədyönlü tədbirlər sayəsində tədricən nail olmaq olar:

- İqtisadiyyatda real sektorun, ələlxüsus da qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməyi. İndi dövlət büdcəsinin gəlirləri, adətən, neft sektorundan toplanmış vergilər ilə Neft Fondundan transfertlər hesabına formalaşmaqdadır və qeyri-neft sahəsinin payı müqayisədə azlıq təşkil etməkdədir. Bu cəhətdən qeyri-neft sektorunun inkişafı yönündəki addımlar lap da sürətləndirilməlidir ki, bu sahədə vergi bazasını genişləndirmək, bir sözlə, vergi gəlirlərini çoxaltmaq mümkün olsun.
- İqtisadiyyatın bir sıra sahələrində müvafiq vergi dərəcələrinin artırılmağı və ya yeni vergilərin tətbiq olunması. Bunu yuxarıda da dediyimiz kimi, bəzi lüks mal, xidmət və əmlaka münasibətdə reallaşdırmaq mümkündür və ölkəmizdə bu potensial vardır.
- Qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın lap da məhdudlaşdırılmağı. Əlbəttə ki, qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsində olduğunu nəzərə alsaq, onun məhdudlaşdırılmağı da qeyri-neft sahəsində vergi bazasının genişlənməyinə xidmət göstərəcəkdir.

- İqtisadi inkişafı sürətləndirməyi, həmçinin də qeyri-rəsmi sektoru məhdudlaşdırıcı effektdə sahib olması nəzərə alınaraq, qeyri-neft sahəsində xarici investisiyaları stimullaşdırıcı tədbirlərə lap geniş yer verilməlidir. Dünya təcrübəsi, əsasında həmin sahədə aşağıda göstərilən istiqamətlərə əsasən siyasət tədbirlərinin reallaşdırılmasının səmərəli olacağını söyləyə bilərik:

- Xarici investisiyalara vergi güzəştlərinin tətbiq olunması. İndi təkəcə xarici investorların fiziki kapital (texnika ilə avadanlıq) idxali gömrük vergilərindən azad edilsə də, bızcə, bu yöndə Azərbaycan regionlarına, qeyri-neft sahəsinə investisiya qoymuş və ya müəyyən məbləğdən çox investisiya qoymuş xarici investorlar üçün investisiyanın qoyulduğu anadn başlayaraq bir müddət bütün vergilərdən azad olunma və ya vergi endirimi şəklində stimullaşdırıcı mexanizmlərin də formalaşdırılması mümkündür. Həmçinin, belə güzəştlərin sözügedən investorların reinvestisiya, innovasiya ilə elmi-texniki araşdırma fəaliyyətlərinə tətbiq olunması da mümkündür.
- Azad iqtisadi zonaların yaradılmağı. Nəzərə almaq zəruridir ki, ölkəmizdə azad iqtisadi zonaların yaradılmağı yalnız ölkəyə xarici investisiyaların cəlbinə imkan yaratmayacaq, həmçinin, yönümlü istehsalın inkişafına, xarici bazarlarla münasibətlərin genişlənməyinə, idxalın ucuzlaşmağına, məşğulluğun yüksəlməyinə və texnologiya idxalının sürətlənməyinə də müsbət təsir edəcəkdir.
- Dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməyində xarici investorların iştirak imkanlarının genişləndirilməyi. Bu yöndə, ələlxüsus da, özəlləşdirmədə “kənar müqavilə” (contracting-out) üsulu vasitəsilə yolların salınmağı ilə təmiri, şəhər park ilə təmizlik xidmətləri şəklində, “idarəetmə müqaviləsi” (management contract) üsulu ilə işə turizm, səhiyyə, şəhərdaxili nəqliyyat xidmətləri olaraq

respublikamızın yüksək modern təcrübəyə sahib olmadığı sektorlara xarici investorların cəlbi üçün çalışılmalıdır.

- “Qur - İşlət – Malik Ol”, “Qur - İşlət - Təhvil Ver” şəklindəki maliyyələşdirmə mexanizmlərindən çox istifadə olunması. Həmin mexanizmlərdən, ələlxüsus da, dünya standartlarına cavab verməyən infrastruktur obyektlərinin modernləşdirilməyi və iri həcmli kapital tələb etmiş yeni infrastruktur layihələrinin reallaşdırılmağında geniş istifadə oluna bilər.
- İqtisadiyyatda sağlam rəqabətin təmin olunması. Həmin istiqamətdə, ələlxüsus da, dövlət iqtisadiyyatında funksional rəqabətin inkişaf etdirilməyi üçün bu sahədəki qanunvericilik təkmilləşdirilməli ilə sərtləşdirilməli, həmçinin, bu siyasəti həyata keçirmiş və geniş səlahiyyətlərə sahib olan (valyuta, kredit, kapital, əmtəə ilə xidmət bazarlarının sağlam və nizamlı inkişafını təmin etmiş və bunu inkişaf etdirmiş, eyni zamanda , bu bazarlarda yarana biləcək inhisarlaşma meyillərinin qarşısını almış) “Prezident yanında Rəqabət Siyasəti üzrə Dövlət Komissiyası” modelində rəsmi struktur formalaşdırılmağı müzakirəyə çıxarılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-formal iqtisadiyyatının inkişafının qarşısının alınması sahəsində, eləcə də əhali kütlələri arasında qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın mahiyyəti və onun inkişafına səbəb olan amillər haqqında araşdırma apardıq. Araşdırmaların nəticəsi bu fikrə gəlməyə imkan verir ki, gizli iqtisadiyyat və onun doğurduğu sosial-iqtisadi nəticələr haqqında əhali kütlələrində kifayət qədər məlumat formalaşmamışdır. Tədqiqatımızı 47 nəfərlik respondent üzərində həyata keçirdik. Tədqiqatı həyata keçirərkən, respondentləri müxtəlif kateqoriyadan olmaqla, həm işləyən, həmçinin də işləməyən şəxlərə kölgə iqtisadiyyatının yaranma səbəbləri ilə əlaqədar suallar ünvanladıq. Nəticələr aşağıdakı cədvəl vasitəsilə əhatəli şəkildə verilmişdir.

Zaman möhürü	Yaşınız:	Cinsiniz:	İş təcrübəniz:	İşlədiyiniz qurumda tutduğunuz vəzifə (əgər varsa):
4.19.2018 22:20:37	23	Kişi	1 ildən az	Hal hazırda işsizəm
4.19.2018 23:42:07	36	Kişi	11 ildən çox	Dosent
4.20.2018 15:52:07	20	Kişi	1-4 il	Administrativ menecer
4.20.2018 16:57:29	43	Kişi	11 ildən çox	Müəllim
4.20.2018 17:28:31	30	Kişi	5-7 il	Shobe mudiri
4.21.2018 23:58:27	20	Kişi	1 ildən az	Tecrube
4.22.2018 0:02:35	20	Qadın	Yoxdur	Yoxdur
4.22.2018 22:48:29	38	Qadın	11 ildən çox	müəllim
4.22.2018 23:32:39	20	Kişi	1 ildən az	C# developer ve pl sql developer
4.25.2018 11:56:27	25	Qadın	1-4 il	Psixoloq
4.25.2018 12:00:07	24	Qadın	5-7 il	Sədr
4.25.2018 12:01:12	26	Qadın	1-4 il	Psixoloq
4.25.2018 12:02:21	33	Kişi	11 ildən çox	Mühasib
4.25.2018 12:08:20	31	Kişi	11 ildən çox	Direktor
4.26.2018 0:17:55	23	Kişi	1-4 il	Procurement
4.26.2018 0:53:19	41	Qadın	11 ildən çox	Tibbi numayende
4.26.2018 0:55:56	23	Qadın	Yoxdur	.
4.26.2018 1:12:14	23	Qadın	Yoxdur	İslemirem
4.26.2018 11:13:09	23	Qadın	1-4 il	Logistika üzrə mütəxəssis
4.26.2018 13:19:37	23	Qadın	Yoxdur	İslemirem
4.26.2018 14:21:55	30	Kişi	9-11 il	Marketing Director
4.26.2018 14:27:18	48	Kişi	11 ildən çox	Rəhbər
4.26.2018 16:09:14	38	Qadın	11 ildən çox	Manager
4.26.2018 16:30:16	35	Qadın	11 ildən çox	Muellime c
4.26.2018 17:00:01	41	Qadın	11 ildən çox	Tibbi numayende
4.26.2018 17:04:20	40	Qadın	11 ildən çox	Tibbi numayende
4.26.2018 21:20:16	25	Kişi	1 ildən az	Mütəxəssis
4.26.2018 21:22:55	19	Qadın	1 ildən az	Müəllim
4.26.2018 21:25:33	23	Qadın	Yoxdur	İşləmirəm
4.26.2018 21:33:35	25	Qadın	1-4 il	Redaktor
4.26.2018 21:34:57	47	Qadın	11 ildən çox	Hal hazırda işsizəm
4.26.2018 21:36:52	22	Qadın	1 ildən az	Sığorta agenti
4.26.2018 21:40:35	18	Kişi	1-4 il	+
4.26.2018 21:43:29	49	Kişi	11 ildən çox	Baş mühasib
4.26.2018 21:56:52	22	Kişi	Yoxdur	İşləmirəm
4.26.2018 22:01:22	26	Qadın	1 ildən az	Hekim
4.26.2018 22:08:33	24	Qadın	1 ildən az	hazırda işləmirəm
4.26.2018 22:12:00	23	Kişi	1-4 il	kicik mutexessis
4.26.2018 22:14:25	23	Kişi	Yoxdur	Yoxdur
4.26.2018 22:38:11	23	Kişi	1 ildən az	Satıcı

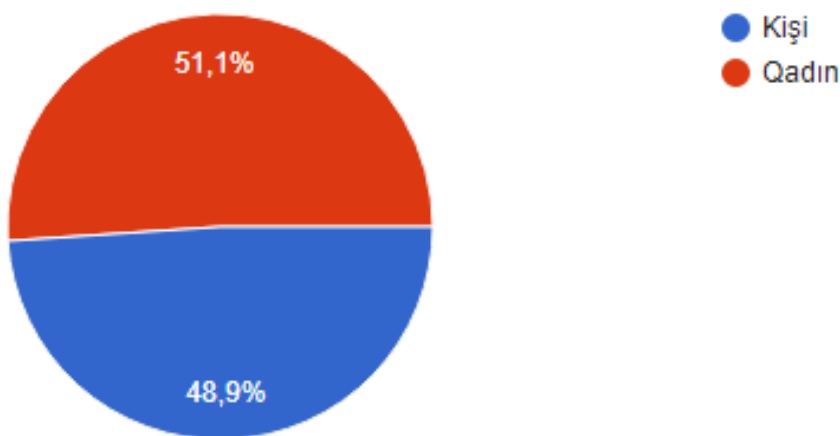
4.26.2018 22:42:51	23	Kişi	Yoxdur	Konullu
4.26.2018 22:48:08	23	Qadın	1 ildən az	müəllim
4.26.2018 23:05:04	22	Kişi	1 ildən az	receptionist
4.27.2018 0:07:59	100	Qadın	Yoxdur	Sfbrm
4.27.2018 0:11:15	24	Kişi	1 ildən az	Yoxdur
4.27.2018 14:15:13	21	Qadın	1 ildən az	Hüquqşünas
4.27.2018 23:15:36	42	Kişi	11 ildən çox	Dosent

Cədvəl 3.2. Respondentlərin cinsi, yaşı, iş təcrübəsi və vəzifəsi

Cədvəl 3.2-dən də görüldüyü kimi respondentlərin 24 nəfəri qadın, 23 nəfəri isə kişilərdən təşkil olunmuşdur. Sorğuda iştirak edən respondentlərin yaş, cins və iş təcrübəsinin təhlili üçün aşağıdakı diaqramlara nəzər salaq.

Cinsiniz:

47 cavab

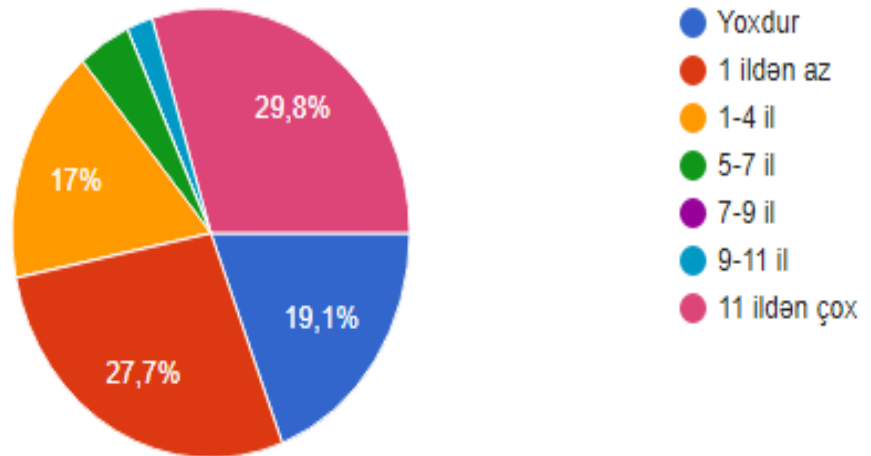

Diaqram 3.1. Respondentlərin cins tərkibi

Diaqram 3.1-dən də görüldüyü kimi sorğuda iştirak edənlərin 24 nəfəri, faizlə desək isə 51.1 faizi qadınlar, 23 nəfəri- 48.9 faizi isə kişilərdən ibarətdir.

İş təcrübəniz:

47 cavab

Diaqram 3.2. Respondentlərin iş təcrübəsi

Diaqram 3.2-dən də göründüyü kimi, sorğuda iştirak edənlərin 19.1 faizində iş təcrübəsi yoxdur. Eyni zamanda da sorğuda iştirak etmiş vətəndaşların 27.7 faizi 1 ildən az, 17 faizi 1-4 il, 29.8 faizi isə 11 ildən yüksək iş təcrübəsinə malikdir.

İndi isə sorğuda iştirak edən respondentlərə ünvanlanan sualların tərkibi ilə tanış olaq:

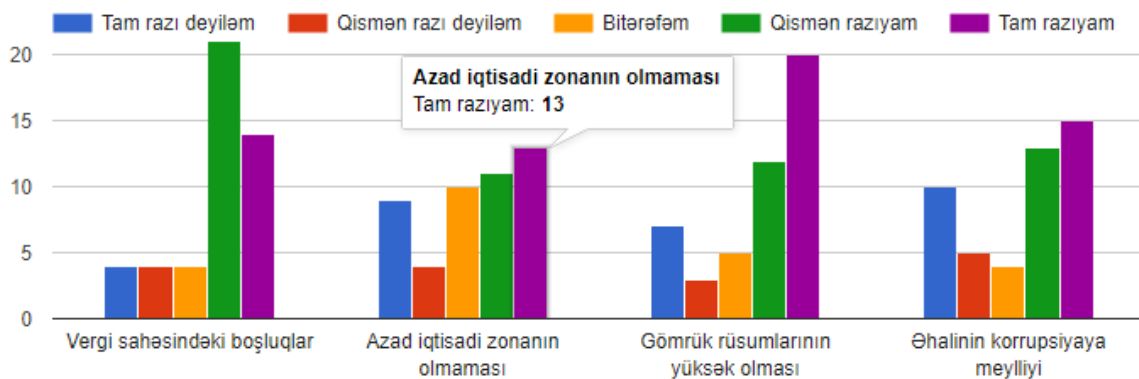
Kölgə iqtisadiyyatının yaranma səbəbləri nələr ola bilər?

- Vergi sahəsindəki boşluqlar;
- Azad iqtisadi zonanın olmaması;
- Gömrük rüsumlarının yüksək olması;
- Əhəlinin korrupsiyaya meylliliyi;

İndi isə aşağıdakı diaqramlar vasitəsilə 47 nəfər korrespondentin vermiş olduqları cavabların təhlilini həyata keçirək.

Qrafik 3.1.

Kölgə iqtisadiyyatının yaranması səbəblərinə aiddir:

Qrafik 3.1-dən də göründüyü kimi, respondentlərin böyük əksəriyyəti kölgə iqtisadiyyatının yaranması səbəbi kimi vergi sahəsində boşluqların olması fikrinə qismən razıyam cavabını veriblər. Qrafikdə əks olunmuş digər sualın cavabına baxaq. Azad iqtisadi zonaların olmamasının kölgə iqtisadiyyatının yaranma səbəbi olub-olmaması əhali qruplarında ortaq qərar verməkdə çətinlik yaratmışdır. Üçüncü sual üzrə isə respondentlərin böyük əksəriyyəti gömrük rüsumlarının yüksək olması kölgə iqtisadiyyatının yaranma səbəbi olduğuna “tam razıyam” cavabını vermişlər. Dördüncü sual üzrə isə əhalinin korrupsiyaya meyllilik səviyyəsi əhali qrupları tərəfindən qiymətləndirilmişdir. Və ikinci sualda olduğu kimi bu sualda da əhali qrupları arasında yekdil fikir formalaşmamışdır.

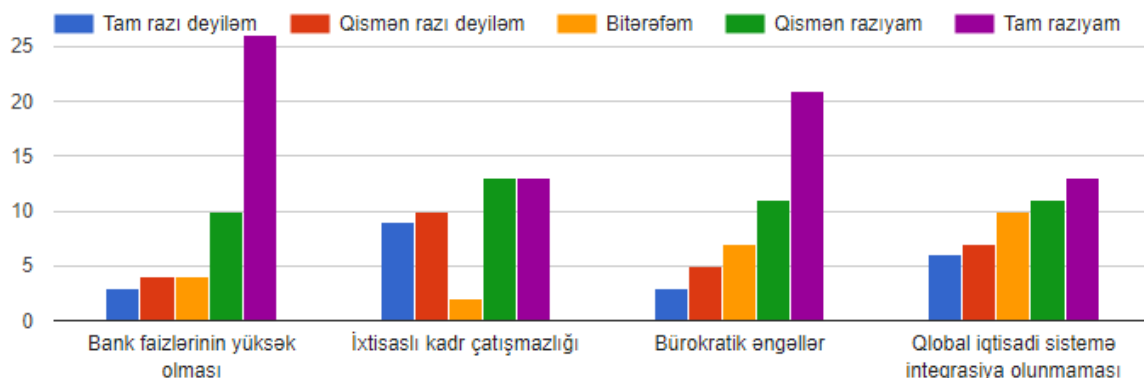
Aparılan sorğu nəticəsində əhali qruplarına biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların qarşılaşa biləcəkləri problemlərlə əlaqədar suallar ünvanlandırılmışdır. Belə ki, biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların qarşılaşa biləcəkləri problemlərin ardıcılığı aşağıdakı qaydada verilmişdir:

- Bank faizlərinin yüksək olması;
- İxtisaslı kadr çatışmazlığı;
- Bürokratik əngəllər;
- Qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya olunmaması.

İndi isə aşağıdakı qrafiklər vasitəsilə əhali qruplarının cavablarının təhlilini həyata keçirək.

Qrafik 3.2

Biznes fəaliyyəti ilə məşğul olanların əsas problemləri hansılardır?

Qrafik 3.2-dən də görüldüyü kimi biznes fəaliyyətinə əsas əngəllərdən biri kimi bank faizlərinin yüksək dərəcədə olması əsas götürülmüşdür. Belə ki, əhali qrupları bu problemin biznesin qarşısında böyük əngəl olduğunu birmənalı təsdiq etmişlər. İxtisaslı kadr çatışmazlığı ilə əlaqədar verilmiş cavablar arasında isə əhali qruplarında yekdil fikir formalaşma bilməmişdir. Biznes fəaliyyətinin qarşısını kəsən əsas amillərdən biri kimi isə əhali qrupları bürokratik əngəllərin olması ilə tam razılaşmışlar. Qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya olunmamasının biznes fəaliyyətinin inkişafının qarşısını kəsəcək əngəl olması ilə əlaqədar da əhali qruplarında yekdil fikir formalaşmamışdır.

Əhali qrupları arasında apardığımız tədqiqat zamanı əhaliyə ünvanlanmış digər bir sual isə korrupsiya sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlərdən əhalinin razılıq səviyyəsinin müəyyən olunmasına xidmət edir. Belə ki, əhaliyə ünvanlanmış “Korrupsiya ilə mübarizə çərçivəsində görülən tədbirlərdən razısınız mı?” sualına cavab olaraq aşağıdakı variantlar seçilmişdir:

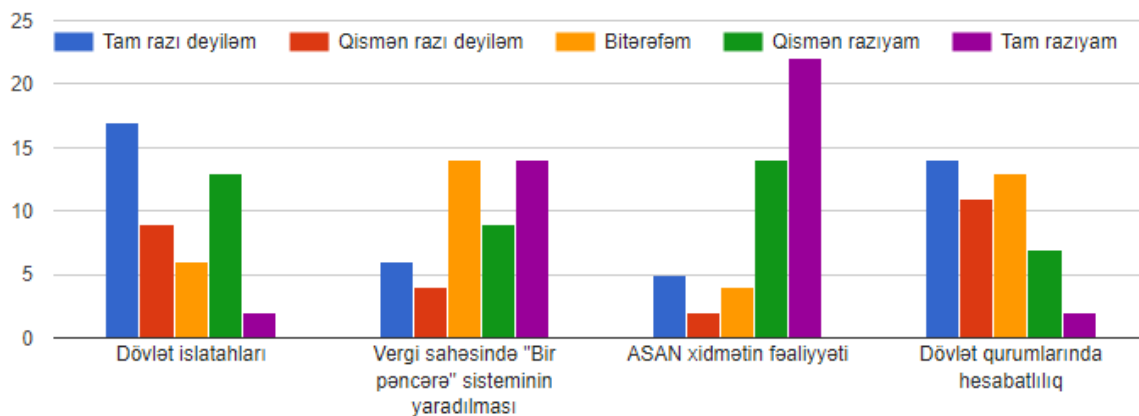
- Dövlət islahatları;
- Vergi sahəsində “Bir pəncərə” sisteminin yaradılması;
- ASAN xidmətin fəaliyyəti;

➤ Dövlət qurumlarında hesabatlılıq.

İndi isə əhalinin vermiş olduqları cavabların təhlilini aparaq. Bunun üçün aşağıdakı qrafikdən istifadə edək.

Qrafik 3.3.

Korrupsiya ilə mübarizə çərçivəsində görülən tədbirlərdən razısınız mı?

Qrafik 3.3-dən də görüldüyü kimi, əhaliyə ünvanlanmış korrupsiya ilə mübarizə çərçivəsində dövlət islahatlarından razısınız mı sualına əhalinin böyük əksəriyyəti tam razı deyiləm cavabını seçmişdir. Bir qisim əhali isə bu suala qismən razıyam cavabını verməklə sübuta yetirmişlər ki, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərə əhalidə ikili yanaşma mövcuddur. İkinci sual isə Vergi sahəsində “bir pəncərə” sisteminin yaranması ilə əlaqədardır ki, bu suala da əhalidə ikili yanaşma mövcuddur. Belə ki, əhalinin bir təbəqəsi bu suala bitərəf mövqe nümayiş etdirirsə, digər qisim isə tam razı olduqlarını dilə gətirmişdir. ASAN xidmətin fəaliyyəti ilə əlaqədar əhaliyə verilmiş sual insanlar tərəfindən birmənalı olaraq tam razıyam cavabı ilə cavablandırılmışdır. Dördüncü sual da əhalidə yekdil fikir formalaşmadığını sübuta yetirmişdir. Belə ki, bir qrup insan dövlət qurumlarının hesabatlılıq səviyyəsi ilə əlaqədar suala tam razı deyiləm cavabını vermişdirsə, bir qrup insan isə bitərəf mövqe nümayiş etdirmişdir. Eyni zamanda bu suala qismən razı deyiləm cavabını verənlər də çoxluq təşkil etmişdir.

NƏTİCƏ

Kölgə iqtisadiyyatı dedikdə, iqtisadiyyatın dövlətdən və cəmiyyətdən gizlədilən hissəsi, eləcə də dövlətin nəzarət və uçot siyasətindən kənar qalan hissəsi başa düşülür. Deməli onda, kölgə iqtisadiyyatına gizli iqtisadiyyat kimi də baxmaq olar. Kölgə iqtisadiyyatı iqtisadiyyatda müşahidə olunmayan, eləcə də rəsmi qeydiyyatda düşməyən hissələri əhatə edir. Lakin bütünlükdə iqtisadiyyatı əhatə edə bilmir. belə ki, iqtisadiyyatın elə sahələri mövcuddur ki, bu sahələr dövlətin nəzarətindən kənar qala bilmir.

Bir çox yerlərdə ölkələrin göstəriciləri bir-birindən səmərəli şəkildə fərqlənir. Afrika dövlətləri arasında kölgə iqtisadiyyatının miqyası üzrə Nigeriya ilə Misir fərqlənir (ÜDM-in təxminən 70%-i). Asiyada Tailandın kölgə iqtisadiyyatı onun ÜDM-nin 70%-i məbləğində dəyərləndirilir. Latın Amerikasında olan Boliviya da kölgə iqtisadiyyatının səviyyəsi təxminən bu səviyyədədir. Gəlirləri yüksək olan dövlətlər arasında Cənubi Koreya (ÜDM-in 28,8%-i) ilə Yunanıstan (ÜDM-in 28,2%- i) qeyd edilə bilər. Gizli fəaliyyətin ən aşağı həddi Avstriya, ABŞ, Yaponiyadır.

Kölgə iqtisadiyyatının yayılmasının səbəbləri kimi çox zaman iqtisadiyyatın ümumi halı, əhalinin yaşayış səviyyəsi, dövlətin qoyduğu sərhədlər, eyni zamanda vergi yükünün ağırlığı, həmçinin işsizliyin miqyası göstərilir. Müxtəlif dövlətlərdə kölgə iqtisadiyyatı ilə makroiqtisadi göstəricilərin müqayisəli təhlili bu dəlilləri yalnız qismən təsdiqləyir. Kölgə fəaliyyətinin yayılmasının iki əsas səbəbini fərqləndirmək olar:

- ✓ Kapitalın mahiyyəti;
- ✓ Dövlət hakimiyyətinin xarakteri.

Bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi mənfəət, daha dəqiq desək, mənfəət normasıdır. Mənfəət faydalılıq, yaxud gəlirlilik dərəcəsini ifadə edir. XIX əsrdə Britaniyanın “Quarterly Reviewer” jurnalında yazılmışdı: “Təbiət boşluqdan qorxduğu kimi, kapital da mənfəətin olmamasından, yaxud həddən artıq kiçik olmasından qorxur. Amma mənfəət kifayət qədər olduqda, kapital cürətlənir... 10%

təmin edin, kapital hər cür istifadə olunmağa razılıq verəcəkdir, 20% onu canlandırır, 50% olduqda, başını sındırmağa hazırdır, 100% olduqda, o, bütün insani qanunları tapdalayır, 300%-də isə dar ağacından asılmaq qorxusu belə onu bütün cinayətlərə sövq edir.”

İqtisadiyyatın inkişafının qarşısını alan amillərin təhlili nəticəsində məlum olur ki, iqtisadi inkişaf prosesinin sürətli inkişafının qarşısında duran ən böyük əngəllərdən biri də korrupsiya ilə bağlıdır.

Korrupsiya - vəzifəli şəxsin öz statusundan, vəzifəsindən, işlədiyi orqanın səlahiyyətlərindən, habelə həmin bu vəzifə ilə səlahiyyətlərdən yaranan imkanlardan istifadə edərək qanunsuz şəkildə maddi və digər nemətlər, imtiyazlar ilə güzəştlər əldə etməyi və ya da fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən maddi və digər nemətləri, imtiyazlar ilə güzəştlərin təklif edilməsi, verilməsi və yaxud da vəd edilməsi yolu ilə vəzifəli şəxslərin ələ alınmasıdır.

İqtisadiyyatın inkişafının qarşısında duran əsas amillərdən biri də belə ki korrupsiya ilə əlaqədardır. Korrupsiya iqtisadi inkişafa necə təsir göstərir? Bu sualın cavabını izah etməyə çalışaq.

Gizli iqtisadiyyat məfhumu ilə əlaqəli tədqiqatlarda lap çox mübahisə yaradn məqamlardan biri korrupsiya ilə rüşvətin gizli iqtisadiyyat məvhumu çərçivəsində rolununaşkar edilməsidir. Mövcud mənbələrin təhlilindən bəlli olur ki, Dünya Bankı tərəfindən verilmiş və ən geniş yayılmış tərif sayılan “vəzifə səlahiyyətindən şəxsi mənafe üçün sui-istifadə” mənasındaki korrupsya (corruption), “vəzifə səlahiyyətindən suii-istifadə sayəsində əldə olunan maddi qarşılıq” mənasındaki rüşvət (bribe) və bir fəaliyyət olaraq rüşvətxorluqla (bribery) gizli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı fenomenlər olduğunu önə sürən tədqiqatçılarla bərabər, müxtəlif səbəblər gətirərək bunların gizli iqtisadiyyat məvhumuna daxil olunmasını önə sürən tədqiqatçılar da vardır [14]. Qərb dövlətlərində buna daha az təsadüf olunsa belə, Türkiyəli tədqiqatçılardan İ. Önder ilə N. Altuğ rüşvəti, Rusiyalı tədqiqatçılardan Y. Latov ilə S. Kovalyov isə bütövlükdə korrupsiyanı gizli iqtisadiyyat məvhumuna aid edirlər. Həmin yanaşmalarında N. Altuğ rüşvətin gəlir mənbəyi, həmçinin də istehlak

xərci olmağı arqumetini, Y. Latov ilə S. Kavalyov isə korrupsiyanın qeydiyyatsız gəlir mənbəyi olmağı arqumentini önə sürür. Gizli iqtisadiyyat anlayışına makroiqtisadi yanaşmanın tərəfdarı olan tədqiqatçılar da korrupsiyanın heç də hər zaman gəlir təmin etmədiyini, rüşvət şəklində yaratdığı gəlirin də hansısa bir yeni yaradılan əlavə dəyərin qarşılığı sayılmır, adətən, məmurlar təbəqəsinə yönəlmiş bir növ maliyyə transferti olmağını qeyd edərək, onların gizli iqtisadiyyat məvhumuna aid olmadığını qeyd edirlər.

Qlobal iqtisadi sistemlərdə gizli iqtisadiyyatın təhlilində diqqət çəkən əsas anlayışlardan biri də gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət qiymətləndirilməsinin müəyyən olunmasıdır. Araşdırmalarımızdan aydın olur ki, gizli iqtisadiyyatla əlaqəli tədqiqatların əsas hissəsini, həmin sektordakı işlərin ümumi böyüklüyünü aşkar etməyə və onu iqtisadiyyatın başqa parametrləri ilə müqayisə etməyə şərait yaradn kəmiyyət dəyərləndirməsinin həyata keçirilməsi təşkil etməkdədir. Əsasən də gizli iqtisadiyyatın sistemli şəkildə tədqiqinə başlanıldığı ilkin dövrlərdə həyata keçirilən tədqiqatların da demək olar ki, hamısının həmin sektorun kəmiyyət qiymətləndirməsinə həsr olunduğunu, eləcə də növbəti mərhələlərdə də, bütün gizli iqtisadiyyat tədqiqatçılarının bu ya da başqa formada problemin qeyd edilən aspektinə toxunduğuna nəzər yetirsək, onda asanlıqla söyləyə bilərik ki, gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin müasir inkişaf səviyyəsinə çatmağında tədqiqatçılar arasında həmin sektorun həcmi aşkar etmək marağı həlledici rol oynamışdır.

Həmçinin gizli iqtisadiyyatın kəmiyyət dəyərləndirməsi ilə əlaqəli tədqiqatlar, nəinki gizli iqtisadiyyat nəzəriyyəsinin fəaliyyətinə şərait yaratmış, hətta ümumilikdə iqtisadi nəzəriyyənin, ən çox da onun makroiqtisadiyyat hissəsinin inkişafında da yeni keyfiyyət mərhələsi açıbdır. Odur ki, 1970-ci illərdən etibarən, iqtisad elmində bütün iqtisadi hadisə ilə proseslərin kəmiyyət dəyərləndirməsinin aparılmasını və əldə olunan kəmiyyət göstəriciləri nəzdində nəzəriyyə və praktikanın uyğunluğunun yoxlanılmağını nəzərdə tutan kəmiyyət üsullarının tətbiqi genişlənmiş və beləliklə gerçək həyatda qarşılığı tapılmayan çoxlu nəzəriyyələrin yenilərilə əvəzlənməyi baş veribdir. Belə bir mühitdə ABŞ iqtisadçısı Edgar Feige, ortaya atdığı “Gizli Gəlir

Hipotezi” ilə nəzəriyyə və praktika arasında olan uyğunsuzluqlara digər bir mövqedən yanaşaraq, bəlkə də yenilənməyi vacib olanın nəzəriyyə yox, gizli sektorun təsiri ilə həqiqiliyi göstərməyən statistika olduğunu göstəribdir.

Həqiqətən də tədqiqatlardan aydın olur ki, o zamandan etibarən, xüsusilə zəif inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlər, sonradan isə keçid iqtisadiyyatı dövlətləri bir tərəfdən iqtisadi hadisə ilə proseslərə institusional yetərsizliklər ucbatından nəzarət edə bilmədiyi zaman, digər yöndən də gizli sektorun varlığı ilə bunları statistik göstəricilərə çevirməkdə ciddi çətinlik çəkməyə başlamışdır. Problemin həmin aspektini İtalyan əsilli iqtisadçı Vito Tanzinin “bir sıra Latin Amerikalılara əsasən “milli statistikalar” (Cuentas Nacionales), “milli nağıllardır” (Cuentos Nacionales)” ifadəsi çılpaqlığı ilə ortaya qoymaqladır.

İqtisadi əngəllər dedikdə, hər bir ölkədə iqtisadiyyatın inkişafına maneə olan əngəllərin mənmusu başa düşülür. Dünyanın elə bir inkişaf etmiş ölkəsini tapmaq olmaz ki, həmin ölkədə iqtisadi əngəl olmasın və yaxud da iqtisadiyyatına inkişafına təhlükə yarada bilən, onun şaxələnməsinin qarşısını ala bilən süni maneələrin yaradılması üçün şərait olmamış olsun. İqtisadi əngəllərin formalaşması və inkişafı, daha da şaxələnməsi sahibkarların psixoloji şüuru ilə də əlaqədardır. Belə ki, birdən və yaxud da qısa müddətə varlanmaq həvəsi bir çox hallarda kölgə iqtisadiyyatının yaranmasına və inkişafına şərait yaradan əsas məsələyə çevrilməkdədir. Hətta vergi dərəcələrinin tam normal olduğu və sahibkarlığın inkişafına əlverişli şəraitin olduğu ölkələrdə belə kölgə iqtisadiyyatına az və yaxud da çox dərəcədə rast gəlmək mümkündür. Sadəcə fərq ondadır ki, belə tipli ölkələrdə kölgə iqtisadiyyatı çox az həcmdə görünən olur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 01.01.2005-cı il. №580-IIQ.
2. “Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 may 2007-cı il tarixli 2198 №-li Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. “2008-2015-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 15 sentyabr 2008-cı il tarixli 3043 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
5. M.X.Meybullayev. “İqtisadi nəzəriyyə” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dərsliyi. Bakı-2000. Çarşıoğlu. 691səh.
6. B.Ataşov. “İqtisadi təhlükəsizlik problemləri: kölgə iqtisadiyyatının və korrupsiyanın cılovlanmasına dair bəzi mulahizələr”. Bakı-2008. 492səh.
7. H.B.Allahverdiyev. “İqtisadiyyatın hüquqi tənظیمlənməsinin əsasları” Bakı-2009. 538 səh.
8. V.K.Lomakin.”Dünya iqtisadiyyatı” 2013. 649 səh.
9. Schneider F. Shadow Economics and Corruption. All Over the World: What Do We Really Know? IZD. DP. №2315. September 2006. 880 səh.
10. Friedrich Scheneider. “The Shadow Economy and Shadow Labor Force: A Survey of Recent Developments” 2008. 593səh.
11. J.H.Galbraith. “The Shadow Economy”. 2006. 467 səh.
12. Gregory Mankiw. “The principles of Economics” 2003. 731 səh.

13. Krakowski M. “Determinants of the Informal Economy: The Importance of Regional Factors. Hamburg Institute of International Economics”, Discussion Paper No.313, March. 2005
14. Şengul S. “Bır Hurafe Kayıtdışı Ekonomı (Vergı Sıstemı ve Vergı İdaresının İç Yuzu)”. Ankara: İmaj 1997
15. Altuğ O. “Kayıtdışı Ekonomı.” İstanbul: Turkmen kitabevı, 1999. 610 säh.
16. Kaufmann D., Kaliberda A. Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies: A Framework of Analysis and Evidence. The World Bank Europe and Central Asia Country Department IV” 1996
17. Vıto Tanzı. “Corruption Around the World: Causes, Consequences, Scope, and Cures”. 2008. 918 p.
18. Латов Ю. В., Ковалев С. Н. “Теневая Экономика. Москва: Норма” 2006. 572 с.
19. Eilat Countries: Consequences for Economic Growth and Donor Assistance. Harvard Institute for International Development”, CAER II Discussion Paper No. 83, September. 2000Y., Zınnes C. “The Evolution of the Shadow Economy in Transition
20. Kalça A. Kayıtdışı Ekonomıyı Tahmın Etmeye Yönelık Çalışmaların Analızı // İktısat Dergısı, Nısan, 1998. 98 säh.
21. Özsoylu A. F. “Turkıye’de Kayıt Dışı Ekonomı. İstanbul: Bağlam Yayınları”.1996. 654 säh.
22. Zaur Hacılı. “Çırklı pulların yuyulması”. Bakı-2010. 236 säh.
23. Ross Macdonald. “Black Money”. 14th edition. Philadelphia-2014. 740 p.
24. “Electronic Money Laundering: An İnvironmental Scan”, 2002
25. “Black Money and Money Laundering”. Comprehensive study. 2006
26. Aleksey Komaxa. “Laundering the Proceeds of VAT Carousel Fraud”. 2007. 493 с.

27. Adam Bellow.”In Praise of Nepotism: A Natural History”. Paperback 2017. 164 p.
28. John Urry. “Offshoring”. Philadelphia-2014 840 p.
29. John Eric Richard “Offshoring of services: A Review of Literature and Organizing Framework”. Paperback. KoganPage- 2015. 495 p.
- 30.Savaşan F. (2004). Türkiye’de Kayıtdışı Ekonomi ve Vergi Kaybı Tahminleri/“Türkiye’de Vergi Kayıp ve Kaçakları, Önlenmesi Yolları” konulu 19. Türkiye maliye Sempozyumu, Ankara: Yaklaşım Yayıncılık, 468 säh.
- 31.Sugözü İ.H. (2008). Kayıt Dışı Ekonomiyı Önlemede Vergi Politikaları (1980-2004). Basılmamış Doktora Tezi, T.C Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı İktisat Teorisi Bilim Dalı, Konya. 266 säh.
- 32.Schneider, F., Bajada, Ch. (2005). An International Comparison of Underground Economic Activity / Size, Causes and Consequences of the Underground Economy, Aldershot: Ashgate, 390 p.
- 33.Thomas J.J. (1990). Measuring the Underground Economy: A Suitable Case for Interdisciplinary Treatment? // American Behavioral Scientist, Vol. 33 No.5, May / June. 612 p.
- 34.OECD. (2002). Measuring the Non-Observed Economy: A Handbook. Paris: OECD Publication Service. 542 p.
- 35.Tedds L.M. (2005). Shady Transactions: Three Essays on The Underground Economy. The Thesis for the Degree of Doctor of Philosophy, McMaster University, Hamilton, Ontario, 848 p.
- 36.Yereli A.B., Karadeniz O. (2004). Kayıt Dışı İstihdam. Ankara: Odak. 438 säh.
- 37.Yılmaz G.A. (2006). Kayıtdışı Ekonomi ve Çözüm Yolları. İstanbul: İstanbul Serbest Muhasebeci Mali Muşavirler Odası.

38. Elşən Bağırzadə. “Gizli iqtisadiyyat uzrə dövlət siyasəti necə qurulmalı” məqalə. <http://diskurs.az/az/az-rbaycan-ı-u-f-d-els-n-bagırzad-gizli-iqtisadiyyat-uzr-hokum-t-siyas-tı-nec-qurulmalı/>
39. <http://www.imf.org/> , International Monetary Fund, «World Economic Outlook Database».
40. <http://www.worldbank.org/> , The World Bank, «World Development Indicators Database».
41. <https://www.cia.gov/> , CIA, «The World Factbook».
42. <http://www.weforum.org/> , World Economic Forum, «The Global Competitiveness Report».
43. <http://www.doingbusiness.org/> , The World Bank, «Doing Business Report».
44. <http://www.heritage.org/> , Heritage Foundation, «Index of Economic Freedom».
45. <http://www.undp.org/> , UNDP, «Human Development Report».
46. <http://www.eiu.com/> , The Economist Intelligence Unit, «Quality of Life Index».
47. <http://www.mercer.com/> , Mercer, «Cost of Living Survey».
48. <http://www.world-governance.org/> , Forum for a new World Governance, «World Governance Index».
49. <http://www.transparency.org/> , Transparency International, «Corruption Perceptions Index».
50. <http://www.swfinstitute.org/> , SWFI, «The Linaburg-Maduell Transparency Index».
51. <http://www.standardandpoors.com/> , Standard & Poor's, «Sovereign Ratings».
52. <http://www.e-qanun.az/framework/36613>
53. <http://www.sei.az/news-931.html>